

12.809
—
91

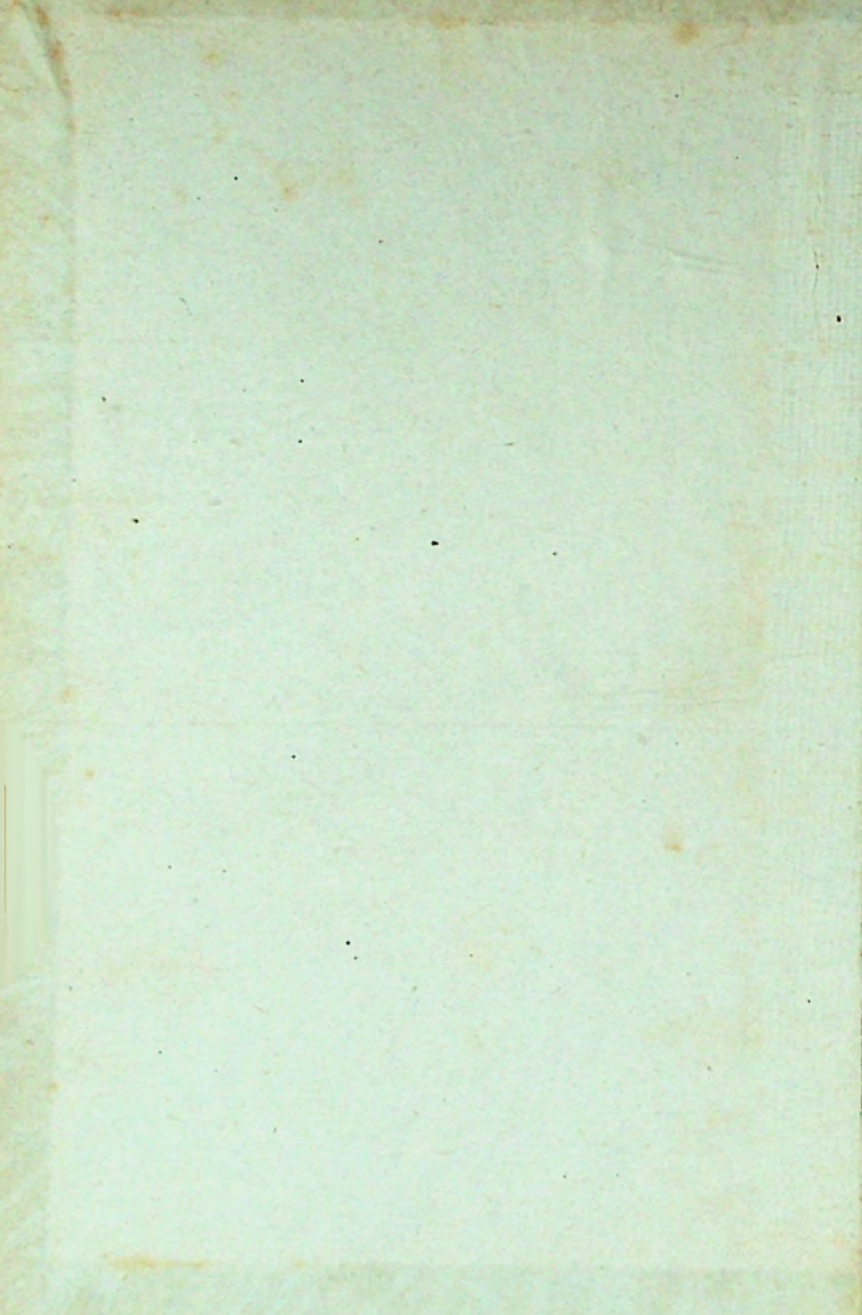
VIII
—

168 СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА 168

КОСТА Н. КОСТИЋ

НАШИ
НОВИ ГРАДОВИ
НА ЈУГУ

Сигнатура

Презиме и име писца,

~~0500~~
~~8588~~

91

Лосицк. Крива

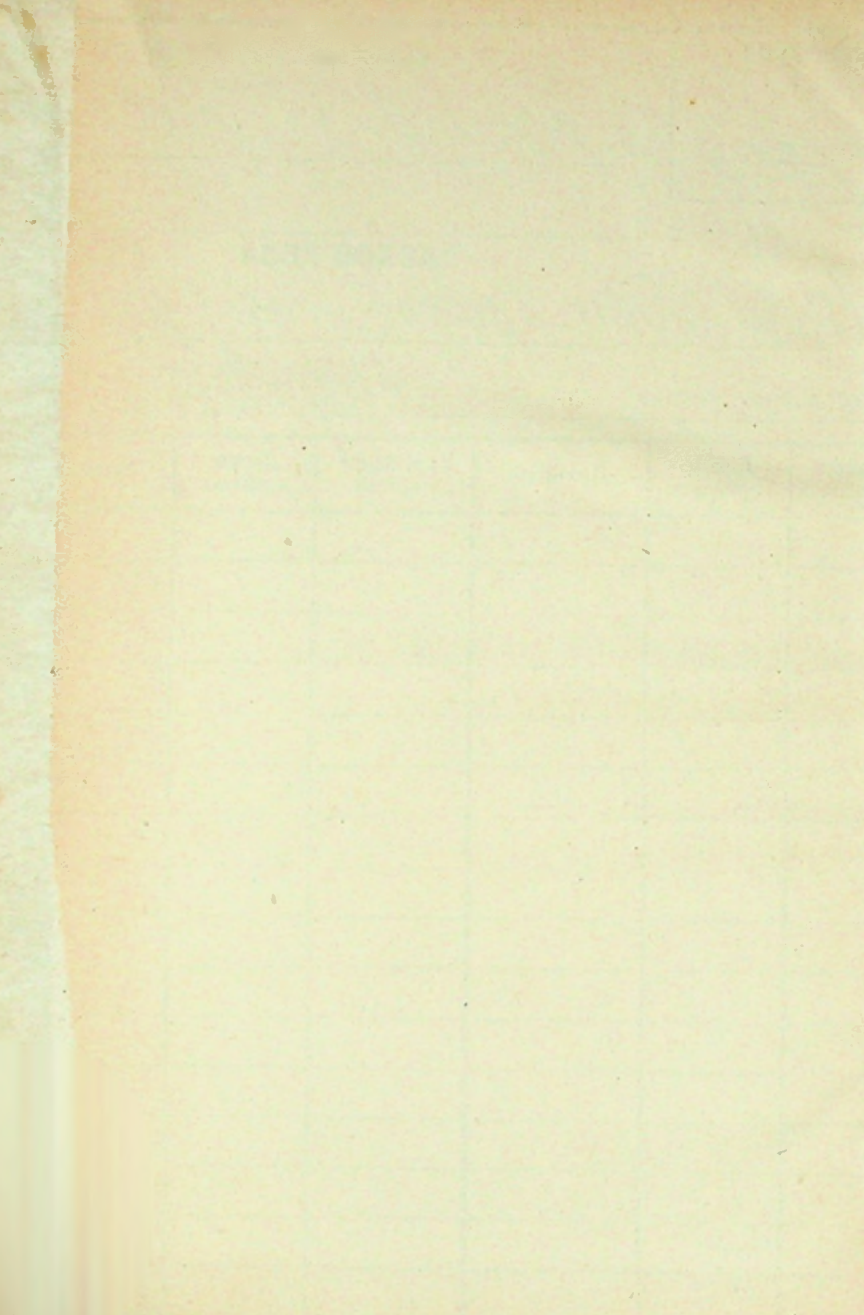
НАСЛОВ ДЕЛА

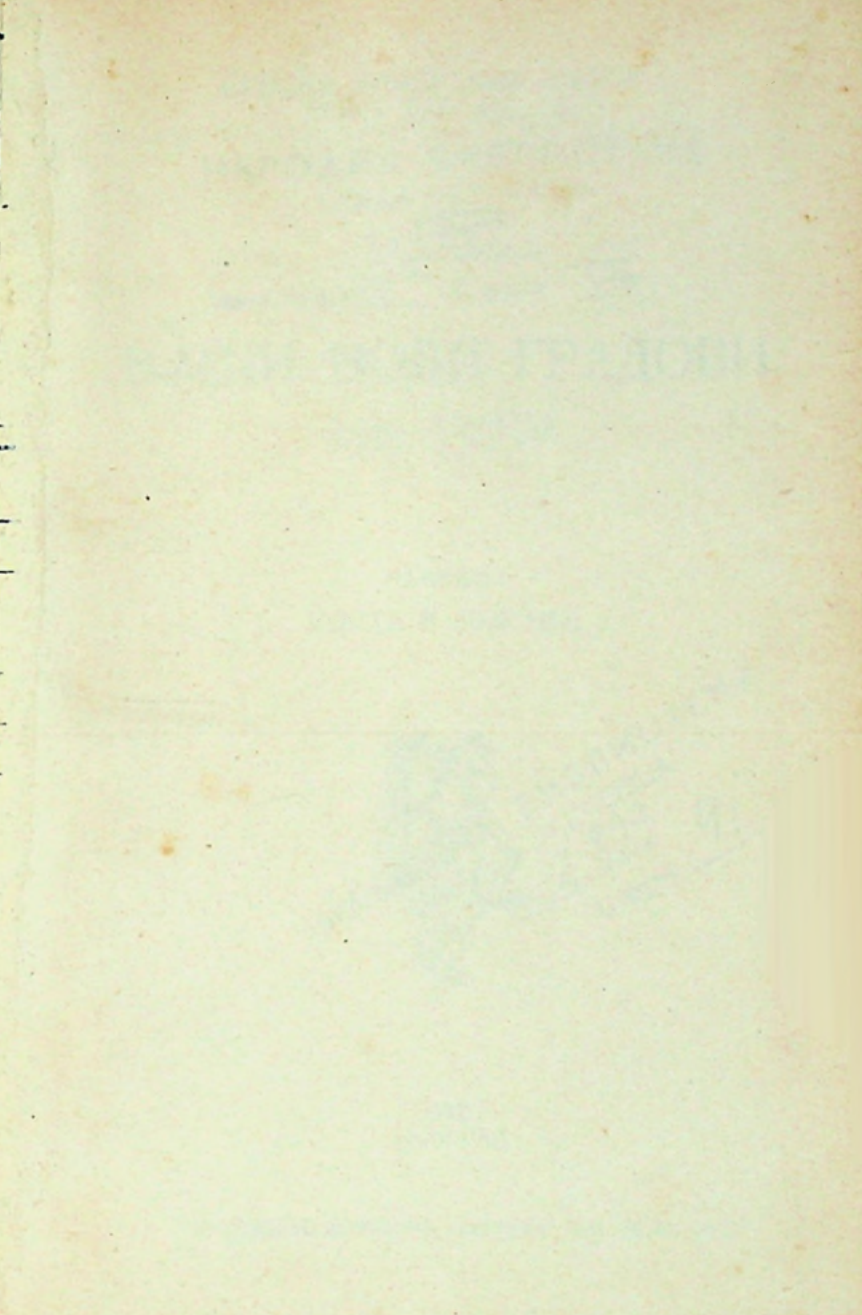
Машини нови градови на југу
Београд, 1922

Место и год. издања

Белы. 1922

[illegible]

LIBRARY
OF THE
BIBLIOTHECA
MUSEI HISTORICI
ROMAE
1875

СРПСКА КЊИЖЕВНА ЗАДРУГА
КОЛО XXV. Бр. 168.

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА БЕОГРОВА

Бр. 168

Одевање

С рука

НАШИ НОВИ ГРАДОВИ НА ЈУГУ

НАПИСАО
КОСТА Н. КОСТИЋ

1922.
БЕОГРАД

ПШТАМПАРСКО ПОДУЗЕЋЕ „ЗАСТАВА“ Д. Д. НОВИ САД.

ПРЕДГОВОР.

После наших успешних ратова 1912 и 1913 године, започео је Коста Н. Костић, тадашњи професор Реалке у Београду, штампати у „Делу“ кратке и непретенциозне, али врло прегледне, исцрпне и симпатичне монографије о градовима, које је Србија тада задобила, под насловом „Наши нови градови“. Намера му је била, како је сам тада написао, да „покуша представити у главним цртама прошлост тих наших градова, нарочито у погледу на њихову трговину и индустрију“. Тада ми се, приликом једне посете, жалио да му је уредништво „Дела“ изоставило све напомене испод текста, у којима су били извори, које је употребио и да ће штампање монографија о свима нашим новим градовима трајати врло дуго. На то сам му ја саветовао да дефинитивно изради монографије свију, гада ослобођених, градова, да у њих унесе све што се о њима до сада зна, да их снабде изворима, које буде употребно и да их изда у засебној књизи. На тај начин, рекао сам му, моћи ће приказати и популарисати у потпуности све тадашње ратне тековине, указати тачно на историјске изворе, којима се служио и, најзад, ствар ће бити наштампана много брже но у часопису. Костић је усвојио мој савет, дао се на посао и израдио монографије свију градова, које смо 1912 од Турака задобили, а 1913 године од Бугара одбранили. Од књиге, међутим, тада није могло ништа бити, јер је и сувише брзо избио рат са Аустријом, за чијег је трајања и Костић умро. Његов, пак, рукопис сачувала је његова Госпођа и по његовој, пред смрт изјављеној, жељи донела га је мени да му напишем Предговор и да му нађем издавача. Ја сам се одазвао жељи покојног Костића и, благодарећи предусретљивости Српске Књижевне За-

друге, његов је рукопис, ево, наштампан и за који дан биће у рукама читавога нашега народа.

*

Покојни Коста Н. Костић родио се у Нишу 15. марта 1875. године. Отац му се звао Никола. Мати му се звала Настасија. Са особитом нежношћу сећа се Костић свога оца, који га је „збојем свога заморног лица школовао“ и који је умро кад је Костић завршавао своје школовање, баш онда, кад му се „блажено родитељско чело почело ведрити благим и срећним данима“. Основну школу свршио је Костић у Нишу 1886. године, гимназију 1895. у Пироту, где му се родитељи беху преселили, и Велику Школу (Историјско-филолошки Одсек) 1899. године у Београду. Професорски испит из Опште и Српске Историје и Географије завршио је 2. јануара 1903. године. Служио је од 15. фебруара 1900. године у Пироту, најпре као професорски приправник, затим као суплент и, најзад као професор. 12. августа 1912. премештен је за професора Реалке у Београду. За време балканских ратова био је помоћник начелника војне станице у Белој Паланци. На истој је дужности био и за време великога европског рата, све до 1. децембра 1914. године, када је премештен у Пирот, и одређен за комесара војне болнице. Ту је радио као најбољи родољуб: савесно, марљиво, предано и поштено. Обилазећи болнице и надгледајући негу рањених и болесних војника добио је пегави тифус, и за осам дана му је подлего, 19. фебруара 1915. године.

Коста Н. Костић је био редак човек, златан човек, како се обично каже за људе његове врсте. Као ђак био је одличан, као наставник био је одличан, као научник био је одличан, као човек био је одличан. Честит до крајности, умерен у свему, миран, питом, пун такта, а нада све радао као ретко ко — права научничка природа. Људи са таквим особинама споро се пробијају кроз живот. Они се обично пренебрегавају и запостављају, док их, најзад, њихова способност сама не изнесе на површину.

И он је био пренебрегнут и запостављен, али, да је остао у животу, извесно је да би се сам врло високо уздигао. Њега нико није помагао ни у чему; све што је био, био је сам од себе, — самотворан човек, како би га назвали Енглезии. За њега се нико није побринуо да му олакша живог и да му створи боље услове да успешније настави студије. О њему нико није помишљао да му треба дати место у већем научном центру, но је морао остати у маломе Пироту скоро целог века, да се ту довија на све начине, како би однеговао оно што је у себи осећао, да одваја од уста да би набавио коју књигу и да буде срећан кад може доћи у Београд, да ради „у Народној Библиотеци за време великих школских одмора“. Али, на крају крајева, време и његов рад почели су бити чинити своје, и само је његова рана смрт омела да му се до краја укаже оно што је у пуној мери заслуживао.

Своју солидну научну каријеру започео је по којни Костић врло рано, још у школи. На Видов-Дан 1889. године, на дан петстогодишњице од Косовске Битке, Општина Града Београда одлучила је да сваке године расписује стечајеве за радове из Српске Историје, које би израђивали ђаци тадашње Велике Школе, и да најбоље од њих награђује и штампа. На тим стечајевима је Костић најпре огледао своју снагу. Као ђак друге године Велике Школе, 1898. године, израдио је он заједнички са једним другом расписани видовдански темат „Краљ Стефан Драгутин“ (наштампан 1899) и добио прву награду. Одмах идуће године израдио је сâм, опет за видовдански темат, „Трговински центри и друмови по Српској Земљи у средљем и новом веку“ (наштампан 1900.). Овај обимни и озбиљни рад обележио је младога Костића већ као озбиљног историка. Стручни професори, који су Општини реферисали, рекли су да је у њему „челичном вредноћом прикупљен велики материјал, којим је објашњен значај појединих трговачких центара и других места, њихово растење и опадање; ретко који извор да је

остао неупотребљен“. Кад је наштампан чинио је велику књигу од скоро 450 страна, био је врло запажен и оцењен као „велика добит за нашу географско-историјску књижевност“.

По свршетку школовања Костић је озбиљно наставио свој научни рад. 1904. године изашла је у издању Задужбине Илије М. Милосављевића-Коларца његова „Стара српска трговина и индустрија, студија из културне историје Српскога Народа у средњем веку“ (Београд, XVI+282). То му је била домаћа тема за професорски испит. Ту је, на основу извора прве врсте, представио, како каже, „једну страну економскога живота нашега народа у средњем веку“. У овом врло озбиљном и важном раду говори Костић о главном занимању Српскога Народа у средњем веку, о трговцима, о извозној, увозној и транзитној трговини, о индустрији и рударству, о новцима и мерама, о т говинским центрима и друмовима, царинама, хајдучији и пиратерији, трговачким правима, градским законима и статутима. Кад се има на уму да је већина од ових питања у нашој историјској науци била мало обрађена, кад се зна колико обиман опсег ова питања захватају и како је градиво о њима растурено и непроучено, онда се јасно види колика је и каква је била добит у нашој научној књижевности од ове књиге.

Сем тога Костић је још много урадио. Колико смо могли похватати, он је наштампао. „Из Торлака, фолклористичке белешке из Пиротског Округа“ („Караџић“ 1900); „Рударство и рударски предели и центри у Српским Земљама за турског времена“ („Наставник“ 1912.); „Пирот“ (Гласник Српског „Географског Друштва“ 1912.); „Културне биљке у Српским Земљама за турског времена“ („Наставник“ 1913.); „Домаће животиње као транспортна средства за турског времена“ („Гласник Српског Географског Друштва“ 1914.); „Наши нови градови“ („Дело“ 1914.). У „Прегледу Географске Литературе о Балканском Полуострву“ написао је велику множину оцена и реферата о књигама, које се односе на Балканско Полуострво.

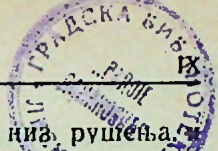
Но све то ни из далека не представља рад покојног Костића. Он је иза себе оставио и огромну масу рукописа. Неки су од њих већ били готови за штампу, као што је рукопис „Наши нови градови“, који се штампа у овој књизи. За тим рукописи: „Лав Срба у средњем веку“, који је био примљен да се наштампају „Браству“; „Трговина робљем“ и „Еснафи у Српским Земљама“, примљени за „Просветни Гласник“. Сва су ова три рукописа, на жалост, за време рата, непријатељи упропастили. Неки су Костићеве рукописи остали полудовршени, неки недовршени, а за неке је само прикупљено градиво. Такви су рукописи: „Град, трг, варош“, који је спремао да му буде Увод у књигу „Наши нови градови“; за тим: „Занати у Српским Земљама“, „Новци и мере у Српским Земљама“, „Институције“, „Сточарство, сточарски производи и трговина стоком“, „Трговци и трговање“, и тако даље. Неки од ових рукописа само су одељци једног великог рада под насловом „Привреда у Српским Земљама“, на коме је радио осам година. Костић је желео да отидне за неко време у Беч, и да тамо код професора К. Јиречека полаже докторат. Овај рад је спремао да му буде докторска теза. Опака смрт однела је несрећног Костића пре времена у гроб, а за њиме и све његове намере и жеље.

Костић је био историк; нарочито га је интересовало културни део Историје. Скоро сви су му радови из те области. Наша Културна Историја је још врло млада. Фр. Рачки, Ст. Новаковић, К. Војновић, Ч. Мијатовић и К. Јиречек су при радиници на њој, а њих је таман толико, колико је прстију на једној руци. Костић је ушао у њихово друштво и младићском снагом покушавао да обухвати читаћу област целокупног њиховог рада. Огроман посао и за боље прилике за рад но што су биле његове и за дуже научно искуство но што је било његово. За кратко време свога рада он је понајвише улазио у историјске споменике и марљиво их прикупљао и по сродности распоређивао, да би добио слику онога

што је тражио За њихову критику и анализу, за поређења и синтетична извођења он није стигао. Због тога сви његови штампани радови имају више карактер истраживања него одабирања, више констатације него комбинације, више распоређивања него грађења, више казивања него закључивања. Таква је судбина у почетку код многих предузећа великих размера. Успех понајвише зависи од множине градива и дужине рада. Он много зависи и од јачине предузетника. Костић није био слаб предузетник. У њега је било и одабирања, и комбинације, и грађења и закључивања. Што је ипак било више другог од тога, само је знак огромности његова посла и крајкоће његова рада. Такав је Костић у свима својим штампаним радовима, па је такав и у „Нашим новим градовима“. И ту је он први који је скупио градиво у целини за један велики, дотле слабо рађени, или нерађени, посао.

*

Наши нови градови на југу имају дугачку и интересантну, али врло компликовану, историју. За-метак неких од њих почиње у врло далекој прошлости, неких чак у времена до којих ни Историја не допире. Живот им се даље наставља кроз класична времена Грка и Римљана, кроз византијско, кроз времена варварских најезда, кроз словенско и турско, све до наших дана слободе и уједињења. За сав тај дуги низ времена њихова је судбина била врло бурна и врло променљива. Свака промена го. подара мењала је и обличје и карактер наших јужних градова. Свака их је рушила и попова подизала; прогањала им старо и доводила им ново становништво, или је стварала нове етничке мешавине и стапања; уништавала једну културу, а на њено место заснивала другу, или је и једну и другу сливала у нове, подмлађене и свеже облике и варијације; мрачила им и потискивала старе успомене и стварала и истицала нове, или их је комбиновала у нове традиције, у којима је тешко издвојити шта

је чије и у којој је мери. Цео тај низ рушења, подизања, пропадања и обнављања, потискивања и истицања, комбиновања, сливања и подмицања врло је тешко пропратити од почетка, у целини, доследно, критички и тачно. То је нарочито тешко учинити за дубоку старину, за коју не само нема довољно претходних проучавања, већ нема ни покупљене грађе. Из старих порушених, окрњених, измешаних и разбацаних остатака тешко је и у машти реконструисати старе облике. Покојни Костић је покушавао да, докле год је било могућно, прозре и у читав тај најстарији слом Историје и у њене опажене остатке, да би указао и на прве почетке живота наших нових градова. Са свим је природно да ту није могао дати много. Због тога је у његовом послу, често пута, само помен дубоке старине, а више је истакнуто оно, што је из каснијега времена. У осталом за широку масу наших читаца дубока старина наших нових градова нема врло великог интереса. Оно што је много важније за њу, то су наши нови градови у нашој прошлости. Њој је покојни Костић поклатио сву пажњу и сву љубав. Многи наши јужни градови нису много старији од нашег доласка у данашње земље, а неки су чак и млађи.

Наше јужне земље и њихови градови су у најинтимнијој вези са првим зачетцима словенскога хришћанства, писмености и културе. Из њих су Свети Ђирил и Методије дали Словенству прве јасне појмове Христовог учења и Свете Књиге на словенском језику. На томе су језику са обала Охридскога Језера њихови ученици ширили сјајну светлост науке Христове, писмености и хришћанског морала према северу, међу још варварске претке нашега народа. У нашим су градовима на југу, за тим, стварана наша царства, подизана наша физичка и интелектуална моћ и ширена наша националност. У њима су биле престонице и дворови, цркве и манастири наших краљева и царева; у њима и око њих су били наши рудници и тргови са

радницима и трговцима из далеких земаља: у њима се развијала наша раскош и господство; у њима су дочекивани одлични гости са Истока и Запада: изасланици византијских царева и европских дворова, папа и црквених великодостојника из Цариграда и Палестине: у њима су постали многи књижевни и културни споменици наши, међу којима се, као какав цин уздиже знаменити Душанов Законик; из њих су грађени планови за вођење великих битака са Истоком и Западом; из њих се уздизала и пробијала наша снага, и још у средњем веку наглашавала велико јединство Јужних Словена.

Дошла је турска најезда. Наше пространо царство поче да се смањује. Наши градови на југу постадоше прва заштита „часнога крста и слободе златне“, али и прве наше жртве. Они постепено један за другим падоше и постадоше туга и слава нашега народа и његове поезије. Од тада је историја наших јужних градова историја запуштавања и опадања. Испред турске најезде бежи наш народ у масама из њих и тражи склоништа према северу, чак по далеким нашим покрајинама преко Саве и Дунава, а на његово место долазе турске колоније чак из Мале Азије. У след турских насиља и намета нашега је народа у њима све мање, а у неким чак и готово ишчезава. Њега и даље на југу замењују Турци, а уз то још и Грци, Цинцари, Јермени и Јеврији, а на северу дивљи Арнаути. И да није било наших села, која су наше градове, негде више, негде мање, становништвом подмлађивала, и да у њима није било нешто наших Дубровчана, колониста, они би изгледали као да су у сред Анатолије или Албаније. Под турском управом и администрацијом наши се градови оброњују и опадају, урашћују у траву и жоров и пуне се нечистотом и псима. Ништа се у њима не обнавља, а и што се створи, то је без укуса и без стила, несолидно и малотрајно. И стари тип наших градова изчезава. У пустим подграђима нови грађани подижу ситне куће, већином од дрвета, трошне и неугледне, збијене и

без реда. Цркве се преобраћају у џамије, или се од њиховог материјала зидају текије, беристени и амами. Старе живости и свежине нестаје, а на место тога се зацарују турски *јавашлак* и *мурдарлук*, за чије појмове ми немамо ни речи у своме језику. Кад је наша војска срушила турско царство, нашла је у њему потпуно онакажену слику некадашњих наших градова, а наши људи у њима беху већ издишуће потомство предака, чија дела чине најлепше листове наше Историје и најлепша места наше народне поезије.

То би била у неколико речи заједничка историја наших нових градова на југу. Покојни Костић нам је написао посебну историју свакога од њих. То није био јак посао, бар не за сад, јер се из рушевина и отпадака, из непотпуних и оштећених историјских споменика, из крњих бележака и бледих путописа, без темељне претходне критике, без многих комбинација и без дугих проучавања не дају створити тачне и непрекидне историје пуне садржине и рељефа. Костић је од онога што је остало од наших градова и од помена о њима створио све што се најбоље могла створити.

Костић је, као што сам напред рекао, написао свој рукопис после српских ратова 1912. и 1913. године. Због тога су у њему само тековине тих ратова и због тога у њему нема ни Струмице ни Босиљграда, ни Цариброда, наших најновијих градова, који су тековина последњег рата. Његов свршетак Костић није био сраћан да доживи па да нам и његове тековине прикаже.

Рукопис покојног Костића оставио сам у свему онакав какав је од њега остао; оставио сам чак и исти ред, којим је градове један за другим сам распоредио. Мој је посао у рукопису био само то, **што** сам га цео прегледао, исправно ситне омашке и што сам, на неколико места, унео некоје податке, које сам Костић био намерно да се на дотична

места унесу. Сем тога наслову дела „*Наши нови градови*“ додао сам две речи „*на југу*.“ Мислим да је тако наслов постао много одређенији. Најзад рукопису сам додао географску карту. Мислим да ће тиме цело дело постати прегледније и јасније.

У Садржају рукописа, који је написао сам покојни Костић, на првом је месту Посвета. Саче пак посвете у рукопису нисам нашао. Госпођа Наталија Костићка тврди да јој је Костић говорио да је „*Наше нове градове*“ желео посветити борцима, палим за њихово ослобођење и да јој је рекао текстуално како та Посвета треба да гласи. По казивању Госпође Костићке ја сам ту Посвету саставио и ставио је испред ове књиге.

Даље, у Садржају је и „*Град, трг, варош*.“ То је дугачак чланак, који је требало да послужи као Увод у ову књигу. И ако сам тај Увод нашао, ја на жалост, нисам могао да испуним жељу Покојникову и да га овде унесем, јер и ако је за њега скупљено и у логичном реду распоређено врло много градива, оно није дефинитивно обрађено, тече, у облику у коме је, није дао употребити.

Најзад, у Садржају је и Предговор. У рукопису Предговора нема. Госпођа Костићка тврди да покојни Костић није ни стигао да га напише и да јој је пред смрт рекао да га ја напишем. Тако је место његовог дошао мој Предговор, који не знам колико одговара ономе што је он мислио да буде у њему. Оно што сам ја пропустио напакнајује сама књига покојног Костића, која нас води, као оно у народној пеми војвода Рајко, „*по нашијем редом градовима*“ јужнога дела наше простране и лепе Домовине.

Тих. Р. Ђорђевић.

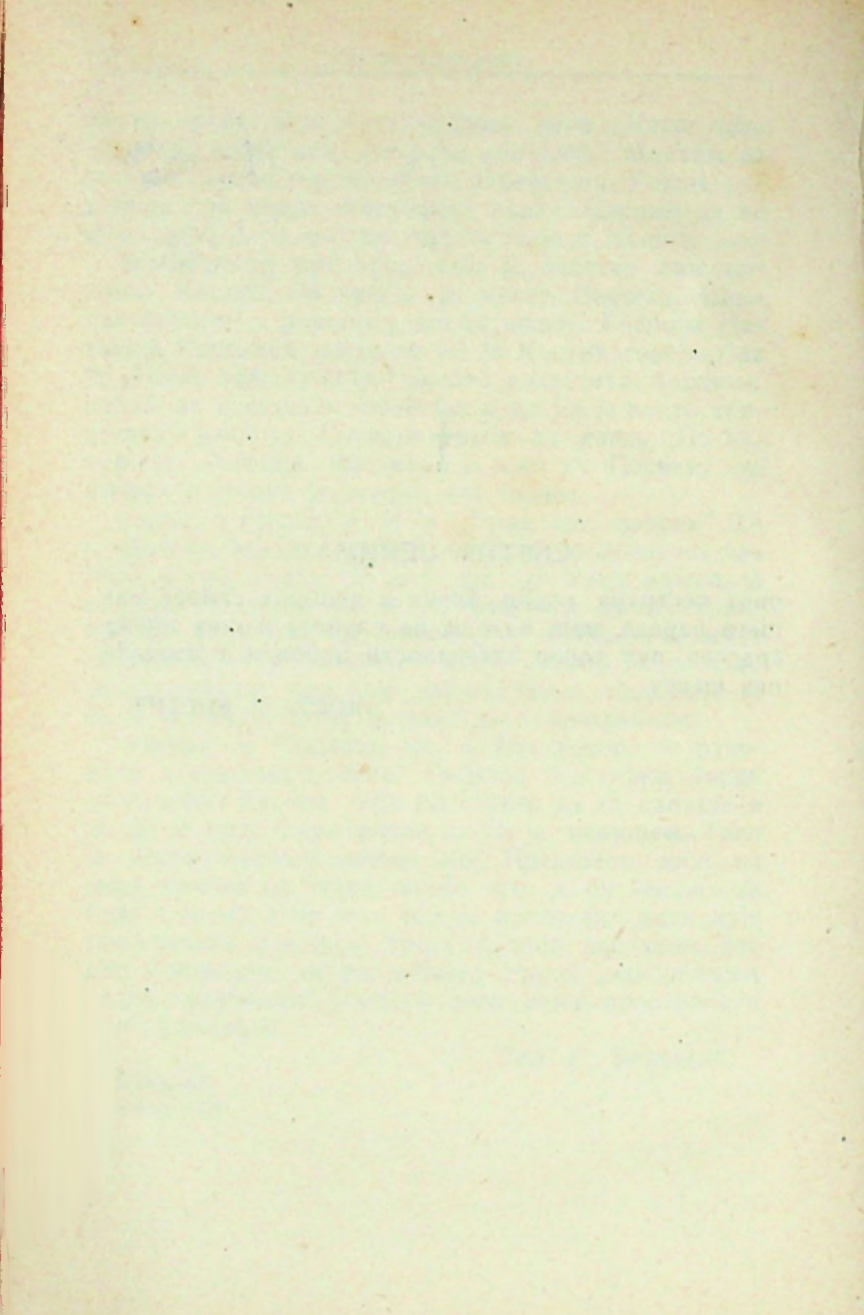
*Београд,
октобра 1920.*

СВЕТИМ СЕНИМА

оних честитих, родољубивих и храбрих синова нашега народа, који падоше за слободу наших нових градова, пун топле захвалности побожно посвећује ову књигу

КОСТА Н. КОСТИЋ

НАШИ НОВИ ГРАДОВИ НА ЈУГУ

ПРИЗРЕН

Наш славни Призрен. Цариград српских царева, помиње се и у римско време, као *Теранда*. Грци су га звали *Приздријан* и *Приздријана*. Наш га је народ и ранијих векова звао: *Призрен*, *Презрен*, *Призрин*, *Приздрен*, *Прездрин*. Турци су га наводили: *Торзерин* и *Персерин*. Наше народне песме зову га белим, убавим и питомим местом, српским *Цариградом*: „Рано рани српски цар Стјепане, у Призрену своје Цариграду“.

Као место са владичанском столицом Призрен се помиње први пут 1019. године. Призренски владика, у 11. и 12. веку, био је потчињен охридском архиепископу. Почетком 13. века, Свети Сава је на ту епископију довео Србина владика и потчинио га новој српској архиепископији.

Као трговачко место Призрен се је истакао нарочито у 13. и 14. веку, када је био једно од најважнијих места у српским земљама. Особито се Призрен подигао за владе краља Милутина и царева Душана и Уроша, који су радо живели у њему или у дворцима у околини његовој. Око 1289. године у Призрену се бавио краљ Милутин. Наши цареви Душан и син му Урош имали су царски дворца у Призрену и у *Рибнику* близу Призрена на подножју Шарпланине. Цар је Душан близу Призрена, у клисури Бистрице, под Вишеградом, подигао 1348—1353. год. манастир Св. Арханђела, Михаила и Гаврила. Манастир се почео зидати 1345. год, а већ 1349. покривен је оловом из Трепче. Изнад манастира био је „горњи град Кула“ или *Вишеград*, који се сада зове *Стара Каљаја* и *Дрвен Град*, а Турци су га звали *Киз* — или *Иски* и *Каљаја*. Вишеград је служио манастиру као *пирг* (кула), где су калуђери склањали и чували манастирске драгоцености, жито

и вино манастирско: „да јест житница и вина и местохранилица црквена место пирга“, наредио је цар Душан. Испред опасности (као 1372. због приближавања Николе Алтомановића с војском) у манастир и његов град (Вишеград) прибегавали су дубровачки трговци из Призрена. У манастиру самом сачуван је његов оснивалац, српски цар Душан. У 15. веку помиње се (1418.) „Архангел више Призрена града“. Манастир је пропао и почео да се руши вероватно после пада Призрена, за владе турске; манастирске рушевине покриле су собом и гроб царев.

У 14. веку у Призрену је била велика дубровачка колонија, са две католичке цркве за стране трговце. Како се Призрен налазио на главном трговинском друму којим су италијански трговци преко зетског и арбанашког приморја продирали у унутрашњост српских земаља, то су поред Дубровчана у Призрен још почетком 14. века долазили и италијански трговци. Призренски трг су посећивали и Грци. При крају 13. и у 14. века у Призрену се јављају као трговци и сами Призренци, који имају трговинских веза са Дубровником и Дубровчанима. Како је у Призрену било много и богатих трговаца види се најбоље из рада дубровачке колоније 1332. год. Те године Дубровчани настањени у Призрену моле, и дубровачки сенат решава, да им се пошаље консул за Србију. Консул је имао становати у Призрену, и на двору краљеву, али је био дужан да обилази и све велике тргове у Србији, где има дубровачких трговаца, и да им указује своју помоћ и потпору, ако је затраже. Исте су године, а и доцније (1345), призренски Дубровчани много радили да добију у своје руке призренски градић, где би се склањали у случају опасности, па су за то заинтересовали и своју општину, која је и сама код краља Душана радила да им краљ преда на чување тај призренски градић ради њихове сигурности. Дубровчани су често закупљивали призренски трг и призренску царину. 1340. г., онда још краљ Душан својим писмом потврди да су Дубровчани Мазин и Ми-

хаило Бунићи држали призренски трг седам година и да му нису ништа остали дужни. За владе Стевана Дечанског и Стевана Душана у Призрену су се преко године држала четири вашара (панађура): 8. септембра (о Малој Госпојини), пред Спасов —, Аранђелов- и Никољ-даном. Царинске приходе са трга и вашара призренског цар Душан давао је готово редовно манастирима и црквама. Тада је Призрен био и знатна индустријска варош, јер се у арханђеловској повељи цара Душана помињу многе занатлије у Призрену. Призренски занати и у том времену беху организовани у еснафе, јер се помиње неки Рајко, пратомајстор (устабаша) призренских „џангара“ (обућара). Трговински значај Призрена у 14. веку види се и по томе, што је град Призрен ковао свој новац.

Призрен је почео опадати после смрти цара Душана. За неко време (1355—1362.) био је престоница и цара Уроша, па је после прелазио из руку у руке појединим српским владоцима. У јуну 1371. год. дубровачки посланици Паскоје Рађина и Јаков Соркочевић имали су да потраже краља Вукашина у једној од његових престоница, у Призрену или у Скопљу, па да му се потуже на неправде што их њиховим трговцима настањеним у Призрену наноси његов протовестијар Богдан Хиризинић. Већ идуће, 1372. год. Призрен заузео Ђурађ Балшић, коме призренски Дубровчани поклонили четири оклопа и који 1370. год. даде неким Дубровчанима под закуп призренску царину. И доцније (1379.) дубровачки трговци похађају Призрен. Као опало трговачко место Призрен се помиње после 1371. године, а као напуштено од трговца и препада под Турке, већ 1433. год. Како су наши летописци забележили, Призрен су Турци заузели у суботу 20. јуна 1455. год., двадесет дана после пада Новог Брда.

Врло је мало спомена о Призрену за прво време турске владе, што је свакако доказ да је тада Призрен био сасвим изгубио своју трговачку важност.

У 16. веку само се помиње „богохраними град Призрен“ са својом православном митрополијом. У њему се беху Турци населили и имања задобили. Богати Турчин Мехмед Хајредин Кукли-бег (1537.) има у Призрену 117 дућана, 6 воденица и каравансерај. Арнаути се у Призрену јављају доста позно, тек у првој половини 17. века.

Док су у 16. веку вести о Призрену врло оскудне, у 17. међутим, он добија нов значај. Призрен се тад јавља као велика и знатна варош. Марин Бици (1610.) рачуна у њему 8600 а софијски архиепископ Петар (1655.) 12000 кућа. Био је тада наш лепи Призрен отворена, необграђена варош; куће су му биле доста велике и готово свака је имала своје двориште; варош је била пуна текуће воде, чесама, воденица (преко 300); пуна је била хлада и свежине и лети је било у њој угодно живети. Околина беше изобилна у житу, вину и стоци. Призренци су трговали вином, сточним производима, вуном, кордованом. Призренско вино било је и тада изврсно. Вуна је са шарских бачила извозена из Призрена преко Београда у Германију. Веште занатлије израђивале су разне пушке и пламене димскије. На Шар планини лети су пасла чак и султанова стада. Странци Призрен рачунају у ред главних вароши у Србији, и по величини од Призрена је само Скопље било веће. Становништво беше српско и већином православно. Католика је било мало, 30—40 кућа; па ипак је у Призрену столовао католички владика, потчињен софијском католичком архиепископу. И у 17. као и у 16. веку Призрен је страдао од планинаца Арбанаса, нарочито од Миридита. Понекад је Призрен страдао и од нових турских намета. По једном запису, 1651. год у Призрен дође неки Мехмет-паша и узе од народа 10.000 акчи, на име новог намета „кафта-акче“: „А он узе 10.000 ва та оскудна и нуждна времена, ох!“, вели јадник који је цео запис о овоме дао.

У 18. веку Призрен се помиње просто као „место Призрен“. У њему, при цркви Св. Ђорђа, столује

православни митрополит, који се звао митрополит призренски и рашки. Занати су му били уређени у еснафе (1788. год. помиње се еснаф мутаџијски у Призрену). При крају 18. века од Арнаута, крџалија и других разбојника настрадале су многе српске вароши и села, па је тада пострадао и наш Призрен. Неки поп Сава из Призрена забележио је да је 1795. год. Призрен опљачкао Махмуд-паша Бушатлија. Призрен је тада морао љуто пострадали од тог Бушатлије и његових Арнаута, кад је после тога барон Фелкс де Божур нашао у Призрену број становника мањи од броја кућа у 17. веку: Божур, на име, рачуна у Призрену само 7—8000 становника.

При свем том Призрен се почео већ почетком 19. века брзо подизати. Пуквиљ (1805.) описује наш Призрен као прилично насељену варошицу на важном трговачком друму који води из Скадра преко Призрена и Тетова у Скопље. Становници су му тада били нешто муслимани а нешто хришћани, а да све то беху Срби, види се по томе, што Пуквиљ бележи, да им је језик словенски (српски). Призреном је тада управљао бег, који је зависио од охридског паше.

И после тога Призрен је лепо напредовао. Вук Караџић (1827.) га назива старим градом с великом вароши. Ами Буе (1836.) рачуна у њему преко 20.000 становника. Ј. Милер (1844.) пружа ову статистику: 6.000 кућа, 18.800 православних, 2.150 католика, 4.000 муслимана, $\frac{1}{2}$ Срба, 600 Цигана; а Гилфердинг (1851.): 3.000 муслиманских, 900 православних и 100 католичких кућа. Разлика између га два навода врло је велика и пада у очи. Ф. Јукић (1861.) рачуна у Призрену 4.000 домова а 20.000 становника, међутим Хан (1863.) и Макензијева и Ирбијева (1868.) подижу број становника у Призрену на 46.000. Турски званични попис 1910. год. нашао је у Призрену 30.285 становника. Путописци 19. века истичу у Призрену развијеност заната, нарочито пушкарског, табачког, терзијског, пожарског и златарског, а Хан, чувени аустријски конзул, сматра Призрен

као главну оружицу Балканског Полуострва. Велику корист имао је од транзитне трговине која се још тридесетих година преко њега вршила између приморске Албаније и унутрашњости Турске. У живим трговинским везама стајао је средином 19. века са Скадром, Београдом и Сарајевом. Призренски су производи ишли на све стране, нарочито у Србију и Мисир. Призренске пушке разношене су по свој Турској, а сахтијан у Угарску. Трговина је била претежно у рукама богатих трговаца Срба православних. Жива, богата и многољудна трговачка чаршија захватала је неколико покривених улица. У вароши је било много џамија (Буче наводи 12 великих, а Милер и Јукић: 42), више сахатних кула, једна православна и једна католичка црква. Православни су читаво време имали свога владика. Шта више, Призрен није био тако прљава варош као остале вароши у Турској. Шездесетих година 19. века Призрен се почео окретати Солуну, одакле је стао добијати велику множину енглеских производа. Трговинске везе између Призрена и Скадра искидали су Арнаути; стари друм између Скадра и Призрена постао је рђав и несигуран од разбојника Арнаута. И у новим трговинским везама са Солуном и Скопљем, Призрен је остао све до краја турске владе жива, отмена и богата трговинско-индустријска варош.

БИТОЉ

Битољ су, судећи по називу, основали Срби, који су му дали своје српско име. По Ст. Новаковићу, почетак насељавања Битоља био је код данашњег манастира Букова, откуда је дошло име овом напредном српском граду: *Битољ* (од обитељ-манастир) и *Монастир* (по манастиру). Крсташки путописи зову га *Пелагонијом* (тако се звала и област битољска) и *Битољем* (Botella, Butella). И Грци су га звали Битољем. У српским записима наводи се обично *град Битољ*. Тек у турском времену јавља се име *Монастир*. Бернадов путописац (1591.) зове га само *Монастир*; Е. Браун (1669.): *Монастир* или *Толи*. Турски географи 17. века: Евлија Челебија зове га само *Монастир*, а Хаџи Калфа, *Толи-Монастир*. Тим двојним, али не скраћеним, именом зове се Битољ у турским рефренима неких српских народних песама:

„Битоља, ђене бабам (кузум), Битоља,
Монастир, ђене бабам (кузум). Монастир“.

Трговинска важност Битоља била је у томе, што је, усред плодне околине, био на чувеном римском Егнатијском путу (Via Egnatia), који је Италију од Драча спајао преко Албаније и Македоније са Солуном и Цариградом. Према крсташким путописцима, Битољ је већ при крају 11. века био богато место у пределу Пелагоније. Један од тих путописаца (Вилим Тирски, 1169.) бележи да тај богати град прост народ зове *Бишољем*.

Много више знамо о Битољу за турског времена. Под Турке је Битољ пао вероватно по смрти Марка Краљевића (1394.). Несумњиво је Битољ још у 15. веку био знатна трговачка варош. 1417. год., при закључивању новог трговинског уговора са султаном, млетачки посланик Јован Дието тражи да

султан огласи за слободне трговинске путове, којима трговински каравани силажаху у Драч, Љеш и друга места, да ту мењају олово и друге производе за сребро и разну млетачку робу. Нема сумње, један део те трговине могао је ићи од Битоља ка Драчу. Да је пак и Битољ био у 15. веку на путу турским војскама у њиховим походима на Албанију, види се из млетачких извештаја, који јављају, да је султан Бајазит II у походу на Химериоте, као и у повратку, 1492. год. прошао кроз Битољ (Monasterio).

У 16. веку Битољ је, изгледа, био знатна трговачка варош. Путописац млетачког посланика А. Бернарда (1591.) бележи о Битољу да је врло насељена варош, ма да су му дали обавештења да у Битољу има само 1500 кућа. Варош је тада била отворена, без тврђаве. Битољци су трговали житом, воском, вуном и кожама. Присуство многих Јевреја (200 домова) у Битољу показује да је Битољ у том времену био знатна варош, јер се Јевреји и у 16. веку јављају баш у великим трговачким варошима. Још нам Бернардов путописац бележи да у Битољу има безестан, каравансерај и као нека турска виша правна школа, „где се уче они који управљају правдом, и шаљу се после за судије по свој Турској.“ Изгледа да је у Битољу у 16. веку било и Срба богатих људи. Трошком кир-Михаила Петковића из Битоља „исписан“ је био манастир у селу Слимници (1607.), а на зиду манастирском био је и лик Купена (†1599.), сина кир-Михаила и жене му Стојне.

У 17. веку Битољ се јавља као један од најважнијих градова у јужном делу српских земаља. Доктор Едвард Браун (1669) зове га: „велико и добро насељено место, у веома лепом положају“. Кратак, збијен опис Битоља у другој половини 17. века пружа турски географ Хаци-Калфа, који бележи и ову занимљивост за привреду битољског краја: памук је најчувенији производ ове вароши. Прекрасан опис Битоља тога времена даје многопознати Евлија Челебија, који зна да је Битољ добио име (Манастир) по великом манастиру још из

времена — Александра Великог! Битољ је тада био велика и богата трговачка варош. Припадао је кћери султана Ахмеда I (1604—1617.), која га је издавала за 20 товара блага војводи на управу и уживање. У њему столује и шехулислам. Варош се, без тврђаве, налазила у пољу на реци, преко које је водило десет разних, дрвених и каменних мостова. Са свију страна око вароши и у самој вароши било је пуно великих дрвета, те је варош била осенчена и пуна пријатне свежине и хладовине; око вароши беше толико башта, дрвета, тртова да се варошке куће нису могле видети, док се не уђе у саму варош. За саму статистику садашњег Битоља Челебија нам пружа ове податке: Битољ има 21 маџу, око 3.000 једнокатних и двокатних кућа, које су од камена и све ћерамидом покривене; сем тога има 70 џамија, 9 медреса, 900 дућана, 40 кафана и врло добар безестан, који личи на тврђаву са гвозденом капијом и са лепим сводовима. Челебија лепо описује и околину Битоља. У околини Битоља, нарочито на путу у Охрид, било је тада много и врло лепих места за шетњу и одмор у дебелом хладу. За излетнике било је пуно колиба и кућица, нарочито поред некаква потока, где су се на ватри пекли ћева и на ражњевима које је вода окретава. У Битољу се тада налазило и учених и просвећених људи, али и таквих, нарочито немирних софти, који су време проводили највише по кафанама, оговарајући друге, правећи сплетке и коцкајући се. Поред хапова и кафана било тада у Битољу 47 имарета (задужбеничке гостионице, болнице), где се путницима, сиромашнима и просјацима издавала храна. И у том времену, када је турска царевина још била сила и држава првога реда, Битољ је страдао од Анаута разбојника, који су усред дана долазили у варош, пљачкали и убијали мирне грађане. Евлија Челебија прича како је, док се он бавио у Битољу, некакав арамбаша *Бабо*, који је са 500 другова хајдука неверника хајдуковао на планини Шипки, у сред бела

дана без страха ушао са својим друговима у варош, разбио врата од безестана, пробрао еспапа за 70.000 гроша, а затим са друштвом слободно изашао из вароши шенлучећи из пушака и певајући песме. И у том тако великом граду, вели Челебија, да барем ко рече једну реч овим разбојницима!

Вероватно због таквих честих арнаутских упада Битољ је опао у 18. веку и као да се од арнаутског зулума разбегло хришћанско становништво, те је у 18. веку у Битољу било највише Турака. Барон Божур (крај 18. в.) рачуна у Битољу 10 до 12.000 становника, већином Турака, а Х. Пуквил 15.000 хришћана, муслимана и много мојсијеваца. И тада је Битољ водио доста знатну трговину разним сировинама: вуном, памуком и кожама, што је извозио у Мађарску. Особито је Битољ ојачао у становништву и трговини, када су Арнаути 1788. год. збрисали с лица земљина богату, напредну и велику цинцарску варош Москопоље. Доста се избеглих Москопољаца, трговаца светског значаја, досели у Битољ и ти предузимљиви људи издигоше Битољ до великог трговачког значаја.

У 19. веку наш је богати Битољ све више и више напредовао у трговини и у броју становништва. Ами Буе (1835.) рачуна у Битољу на 40.000 становника. По улицама, прљавим, кривим и рђаво калдрмисаним, према Буеву опису, била су читава брда од ђубрета. Даскама покривена чаршија имала је 2.150 дућана. Трговци разних тканина имали су нарочиту, одвојену чаршију од 86 дућана. Муслимани су имали 11 џамија, а православни 1 манастир. Куће и дућани били су већином од дрвета и зато је Битољ често страдао од пожара: 1835. год. пожар је прогутао 2.000 зграда. Тада је у Битољу столовао румелијски валија. Главни трговачки путови из Солуна, Драча, Скадра, Призрена, Скопља, стицали су се у Битољ, који је имао и доста транзитне трговине. Милер (1858.) и Хан (1868.) смањују број становништва у Битољу на 33—34.000 становника. Ф. Јукић помиње да Битољ води добру трговину

са Солуном и да у њему Аустријанци држе свој вице-консулат. Грк Николанди (1859) рачуна у Битољу на 45 000 становника. По овом путописцу, тада су у Битољу дућани били пуни новитета из Лондона, Беча и Млетака, Париза, и варош је уопште била веома напредна. По турским тевтерима Битољ је 1889. год. имао 5.394 куће са 31.257 становника (муслимана 8.500 – 9.000, 17.000 – 17.500 хришћана, остало мојсијевци). В. Кичов (1900.) рачуна у Битољу 37.000 становника.

Све до краја турске владе Битољ је главна варош у Македонији. Становништво му је непрестано расло досељавањем Цинцара, Турака, мухацира из Србије и Босне и становништва са села. Из Солуна и из Беча преко Солуна ту је довожен еспап за Хлери, Костур, Преспу, Охрид, Корчу, Арбанију. Тако исто у Битољ су се стицале сировине са свију страна и извозиле преко Солуна у иностранство. На велики трг, који је држан сваког понедеоника, доносило се: из прилепског краја, Морихова и Дебра сир, масло, стока; из Охрида и Преспе риба, воће; из Охрида (јабуке) и из села Бресника најлепше тренње; и вино из околних села.

СКОПЉЕ

Скопље спада у ред најстаријих вароши у српским земљама. Византинци су га звали: *Скупои*, *Скопиа*, *Скопион*, *Скопиополис*: наши су га стари називали, према споменицима: *Скопе*, *Скопис*, *Скопље*, *Скапал*, *Скопски град*. Краљеви су га и цареви наши китили придевима: славним, царским и частним градом. Искваривши тај стари назив Скопље Турци су створили свој назив: Искиб, Ускуб и Ушћуп, па га тако, Ушћуп, зову покаткад и наше народне песме, а једна песма овако га титулира: „Наше Скопље, српско Цариграде.“

Од увек Скопље је било велика и знатна варош. Прокопије, савременик и историчар византијског цара Јустинијана Великог (527—565.), не зове га друкчије него „великим, многољудним и свачим благословеним градом.“ После тога о Скопљу имамо спомена тек из 11. века. Скопски владика, потчињен охридском архиепископу, столује у Скопљу (1049. г.) После пада македонске државе у Скопљу је главни византијски намесник за Македонију и око њега су честе борбе између грчких власти и устаника. У 12. веку арабљански географ Едриз (1153.) спомиње наше Скопље као знатан град *Искафија* (искварено од Скопија), и додаје да је дан хода удаљено од Болога (Полога, Петова). Затим се Скопље помиње као један од градова који је освојио од Грка Стеван Немања (1189.). Али тек 1282., под краљем Милутином, Скопље је стално присаједињено Србији. И после тога (1282.) у Скопљу је заостало доста грчког становништва. 1300. год. у Скопљу заповеда у име српског краља Милутина српски ђефалија (градски заповедник). Скопље има своје градске зидове, „пирге“ (куле), градске капије; украшено је црквама, палатама, дворцима. У скоп-

ски град затварају се преступници који се доводе из унутрашњости. 1318. год. због извесних преступа би затворен у „град звани Скопље“ некакав златар који је пуних 16 година радио у чувеном рударском и трговачком месту Брскову (сада село близу Бијелог Поља). Да је Скопље још под краљем Милутином било напредно и знатно трговачко место, види се по томе, што се у њему тада јављају многи занати и што његов годишњи вапшар (панађур) посећују трговци Срби, Грци, Бугари, „Латини“ (Италијани и Дубровчани), Арнаути и Власи. Нићифор Грегора у свом путовању у Србију 1326. помиње га као градић у коме се налази двор краља Стевана Дечанског. Стеван Душан бавио се у Скопљу и пре свога крунисања за цара, а бавио се и у околини скопској: „под Скопијем“, „на Чахри.“

На државноме сабору, у Скопљу 1346. године проглашен је српски аутокефални (самостални) архиепископ Јоаникије за патријарха, са титулом „Патријарх Срба и Грка“, а нешто доцније, о Ускресу, исте године, крунисан је српски краљ Душан за првог српског цара, са титулом „Цар Срба и Грка“, његова жена Јелена, за царицу, а њихов син Урош за младога краља. За Скопље је тако везана најсвечанија успомена српске прошлости; отуд је он наш и данас поносни „црствујући град“. Скопље и после Душанове смрти остаје једна од српских престоница. 1357. год. у њему столује цар Урош, а 1366. „краљ Србљем и Грком“ Вукашин са братом Јованом Угљешом. У јуну 1371. дубровачки посланици имали су да потраже краља Вукашина у једној од његових престоница: у Скопљу или у Призрену. Скопска се епископија налази при цркви Св. Богородице у Скопљу, а од 1346. она је „првопрестолна митрополија“. У 14. веку Скопље је за владе цара Душана било на врхунцу свога напретка. Оно је најзначајнија престоница српскога царства. У њему се држе државни сабори, на којима се доносе најкрупније одлуке, као што су проглас Србије за царевину, а српске независне архиепископије за патријаршију.

На једном таквом сабору 1349. г., донесен је и први, већи, део знаменитог *Душановог Законика*. Из тог су времена стари српски новци са натписом места ковања Скопље: вероватно је и град Скопље, као и Призрен, имао право ковања својих новаца.

Турци су Скопље заузели од Краљевића Марка 6. јануара 1392. год. У освојено Скопље доселише се многи Турци са женама и децом. Ускоро Скопље постаде знатно турско војно средиште, одакле су они полазили на још непокорене српске државе и куда се враћаху са пљачком и робљем из Србије, Босне и Црне Горе. У 15. веку Скопље је изашло на глас као најобилнији и најевтинији робовски трг, на коме се роб продавао за војнички калпак и најлепша робиња за пар чизама. На крају 14. и у почетку 15. века у Скопљу и скопском облашћу, заповедао је турски скопски војвода Пашајит (*Pashaït capitaneus Scopie*) који се дописивао са дубровачком општином и коме је ласкала и сама млетачка република и давала му као своме човеку годишњу пензију 500 дуката, што је био предусретљив према млетачким трговцима. Пашајитову област (и Скопље) посећивали су и дубровачки трговци, којима је Пашајит опраштао трећину царине и обећавао им да ће свакоме, било *Србину* било *Турчину*, одсећи главу, само ако узнемирава дубровачког трговца. Млечани су доцније (после 1409.) поткупљивали и последнике Пашајитове у Скопљу Исали или Исак-бега, а 1419. год. потплаћују против зетског господара Балше Стевана Црнојевића и турског заповедника у Скопљу. Са истим Исак-бегом и његовим синовима имали су односа и наши Дубровчани и обдаривали их богатим посуђем.

Под турском владом Скопље је често страдало. По нашим летописима султан Муса 1413. год. поруши („расина“) Скопље, а 1438. када султан Мурат II. „понали“ Србију, Скопље „изгоре и у њему много душа сагоре“. Према једном савременом запису, 13. маја 1467. султан Мухамед II. исели из Скопља 15 православних домова и пресели их у Коњух у Ал-

банији, и ако ти наши Срби Скопљанци не учинише никакву кривицу. 1535. год. Турци порушише („расипаше“) цркве у Скопљу, а 1555. велики земљотрес („трус“) поруши многе куће и цркве. 1594. „изгоре Скопље“.

У 15. и 16. веку Скопље је било богата и напредна варош, а несумњиво једна од највећих српских вароши. Већ 1502. год. Феликс Петанчић зове га главним градом Дарданије. Још Петанчић бележи о нашем лепом Скопљу да је богата варош, да се налази на међи Македоније и да изобилује свакојаким земаљским плодовима. Анонимни италијански путописац (1559.) рачуна да у Скопљу има 29.000 становника што је свакако претерано, јер други путописци 16. века узимају да у Скопљу има 3000 кућа. Марин Бици (1604.) још више преувеличава број кућа у Скопљу — на 40.000! Кад би то било истинито, могли бисмо рачунати да је Скопље било у 16. и 17. веку највећа варош у српским земљама са — 200.000 становника. Сви путописци 16. и 17. века зову Скопље великом вароши, једино га непознати Рус (путник по Турској у другој половини 17. века) зове „великим селом“, вероватно због његове растурености и што су му куће биле потонуле у зеленило.

Све до своје катастрофе 1687. год. Скопље је било веома напредна и богата индустријска и трговачка варош. Аноним (1559.) истиче да је у Скопљу велика индустрија. Соранчин путописац (1575.) вели да у Скопљу све што није духовник или војник живи од трговине и заната. Е. Челебија (1661.) вели о скопском тргу да има 2.150 дућана, а варош је подељена на чаршије од којих су најлепше платнарска, свиларска, шаторџијска, обућарска, бојаџијска и калпаџијска (капарска). Доктору Брауну (1669.) Скопље је велика трговачка варош, у пределу веома пријатном и плодном, „лепо и многољудно место“, 700 кожара чине врло добру кожу у каменим коритима, и тај се скопски кордован извози у све стране земље. Та су камена корита била у

Вардару. У 16. и 17. веку Скопље је било у трговинским везама са Београдом и Солуном, па чак и са Анконом и Млецима преко Драча и Љеша. Саобраћај са Солуном вршио се Вардаром на чамцима и сплавовима. Нарочито је била жива трговина кожама, вуном, житом, вином и воском. Жито је свожено Вардаром у Солун, а восак караванима у Драч и Љеш, а одатле даље преко мора у Шпанију (у Млетке и Анкону). Коже и вуна извожене су из Скопља „на све стране“, како вели један путописац. Каравани су пет дана путовали од Скопља до Драча, где су доносили восак, вуну и изврстан кордован. У другој половини 17. века у Скопљу је била инспекција златних и сребрних рудника скопске области и у Скопљу се ковао новац.

Да је Скопље у 16. веку била велика и богата трговачка варош види се и по томе што је у њему тада била велика дубровачка колонија. Трговина вином у Скопљу доносила је велике користи трговцима па су се њоме бавили чак и Дубровчани насељени у Скопљу. Они су, шта више, куповали у околини земљиште, и подизали винограде, које су им за храну и одело обрађивали од Турака јевтино купљени робови. П. Богдановић (1685.) подвлачи да у околини Скопља има врло много винограда, који дају изврсна бела, црна и жућкаста вина. Од каквих је одличних грађана била састављена дубровачка скопска колонија види се по томе, што чак и страни посланици у пролазу кроз Скопље одседају код Дубровчана. Тако француски посланик Ноаљ (Noailles), провео (1575.) два дана у Скопљу у дому неког Дубровчанина племића. Млетачко посланство Јакова Соранце (1575.) преноћило је у Скопљу у кући Дубровчанина Николе Пуцића.

Путописци 16. и 17. века помињу у Скопљу и многе Јевреје, а познато је да је Јевреја и ранијих векова највише било у великим варошима. У 17. веку у Скопљу се јављају и Јермени, који се, заједно са Грцима, Цинцарима и Јеврејима, у 16, 17. и 18. веку јављају на главним трговачким друмовима.

У 16. и 17. веку Скопље је било и културно средиште у српским земљама. 1569. и 1570. године у Скопљу се помиње књижара Кара Трифуна, која продаје српске црквене књиге. Негдашња „велика митрополија скопска“ 15. века, помиње се и у 17. и 18. веку. Ноаљев путописац Канеј (1673.) помиње у разваљеном старом граду једну православу цркву. У 16. веку било је нешто католика и у Скопљу. Папски изасланик Александар Комуловић вели у свом извештају од 1584. год. да један католички капелан води бригу о душама 60 католика у Скопљу, а други католички капелан брине се о 500 католика у четири села Скопске Црне Горе. Као да католици у Скопљу нису имали своје цркве, јер Е. Челебија помиње како Латини (католици) у Скопљу посећују српску (православну) цркву. Јован Кулиновић (1671.) помиње у Скопљу 15 католичких домова са 100 душа, а П. Богданић (1685.) подиже број католичких кућа у Скопљу и његовој области на хиљаду. Јевреји су тада у Скопљу имали своју авру, а Јермени своју цркву. Турци су овде држали своје школе и Скопље се славило са веома значајне муслиманске варошке интелигенције. Хаџи-Калфа помиње да из Скопља излазе многи учени људи, а Е. Челебија бележи да су чувене скопске богословске школе и да у Скопљу, „седишту песника и милосрдних људи“, има много племића и госпode.

Од највеће је пак важности истаћи и нагласити ову ствар: *Скопље се још од 14. века сматрало као српски град, који се налази у Србији, и у коме живе Срби.* У потврду овога да наведемо нешто доказа. Кад скопски војвода Пашајит 1398. и 1399. зове Дубровчане да посећују Скопље и његову област, он им обећава да ће одсећи главу сваком *Србину* и *Турчину*, који би узнемиравао трговца Дубровчанина. Путописци и католички мисионари (папски изасланици) Скопље редовно називају главним градом (метрополом) Србије, а поред Турака помињу Србе као становнике варошке Тако, на пример,

Соранчин путописац (1575.) назива Скопље великим и насељеним *градом у покрајини Србији*. Поменути Александар Комуловић бележи да је Скопље *главни град Србије*, „где се говори словенски“. Лазар Соранцо (1599.), кад бележи да се жито довози у Солун, вели да се (Вардаром) сплавовима спушта жито из Македоније и *Србије*, а видели смо да је Вардар од *Скопља* до ушћа био плован. Софијски архиепископ Петар у својој једној историјској расправи (1655.) и папски изасланик Стеван Гаспари у свом извештају (1671.) рачунају *Скопље* у ред главних градова у *Србији*. И архиепископ П. Богданић у свом извештају назива *Скопље* главним градом (метрополом) Србије и помиње да у Скопљу има 200 грчких и српских кућа (*serviane*). Е. Челебија чак помиње у Скопљу *српску* цркву. Кад су скопски митрополити одлазили у 17. веку у Русију, они су се путем представљали и казивали, а у самој су Русији на протоколу изјављивали да су „из *Српске земље, из града Скопља*“. Тако, 1641. год. дође у Русију *скопски* митрополит Симеун и на протоколу изјави да је из „*српске земље, града Скопља*, манастира Јована Претече“! 1687. год. приспе у Русију митрополит из „*српске земље, града Скопља*“ Јевтимиије, који сâм себе назива: „*митрополиш српске земље, скопске цркве*“. 1712. год. помиње се Кирил, скопски митрополит „у *српској земљи*“. Француски консул барон Феликс де Божур у својим извештајима (из времена Велике Француске Револуције) помиње „*Скопље, у Србији*“. Летописац 18. века познати Јосиф Трношац рачуна у српске земље и Скопље и Македонију: „А Србија је Скопље, и крајеви око њега, а што и јесте у Македонији“, вели Трношац. У једном малом географском делу о Србији од 1808. год. од неког Каменцкоја и у једном од 1810. год. од непознатог писца Скопље се рачуна у Србију. На свима старијим географским картама 16—19. века, као и у географским делима ранијих векова, Скопље се редовно назива и бележи као главни српски град Г. Ј. Цвијић, као што је по-

знато, то је већ истакао у своме монументалном делу „Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије“. Ја ћу тим доказима о српском пореклу нашега Скопља да приложим још два-три, на које сам наишао. На једној од карата Данила Фарлатна у његову великом делу *Illyricum Sacrum Скопље* (*Scupi*) се рачуна у *Србију* (*Serblia*). У делу Салмона и Гоха о Турској од 1748. год. набрајају се као главне вароши у Србији: Београд, Смедерево, *Видин*, Ниш, *Скопље*, Нови Пазар. На карти уз те граница, обележена између Србије и Бугарске, полази са Дунава испод Видина, иде готово правом линијом на југ и завршава се у Кавали; источно од Скопља граница иде од прилике средином између Скопља и Софије. На карти „инжињера географа“ Х. Бриса од 1813. год. уз италијански превод Салаберијеве историје турске царевине, као и на карти уз дело Карла Грубера Турско Царство (1811.) *Скопље је у Србији*.

Скопље је 1689. год. доживело страховиту катастрофу, а пре тога, према описима Е. Челебије, Хаџи-Калфе и Е. Брауна (1669.) и према аустријским савременим извештајима, било је велика и богата варош. Браун помиње да у Скопљу има много џамија, више улица даскама покривених, безестан и дрвена кула са сџом и звоном. Ову скопску сахатну кулу много хвали Хаџи Калфа, који такође помиње да у Скопљу има доста џамија, лепих шеталишта и безестан. Најлепши и најопширнији опис Скопља 17. века дао је Евлија Челебија, ма да, по свом обичају, претерује у описивању. Скопље се тада ширило по широкој и зеленој равници на обема обалама Вардара. Имало је 70 маџа, 2.150 дуџана и 10.060 кућа на један или два спрата. Неке су куће биле камене и лепе, а све су биле покривене црвеном ћерамидом. Сем тога Скопље је имало 120 џамија, 110 чесама и 100 себилхама (као кносци у којима послуга свакоме бесплатно пружа воде). Трг је скопски био подељен на разне чаршије, према занатима и трговинама. Улице су биле равне,

чисте и белим каменом калдрмисане. Скопска је тврђава била јака, лепа, петоугаона, са зидовима високим 150 аршина, и са 70 кула. Пред градском капијом, окићеном оружјем, био је мост који се на ланцима и чекрком спуштао и дизао. У тврђави је било 100 војничких кућа, магацина и нешто топова. У вароши је било 7—9 гостионица, где се путницима бесплатно храна издавала. Било је ханова, бећарских одаја (за становање и преноћиште нежењених занатлија и калфи), безестан тврд као град, покривена чаршија и сахатна кула подигнута 1430. год. Пред сваким су дућаном биле саксије са цвећем, а дућанџије су имале обичај да своје муштерије при улазу у дућан попрскају мирисима. „Латина“ било је то доста, а виђали су се и „Френци“ и Маџари. Сва је околина скопска била под грозним виноградима: „Око Скопља има на 77.000 дүлума приватних, а толико исто и вакуфских винограда“, вели Е. Челебија.

Аустријски извештаји од 1689 год. представљају Скопље као врло велику варош, велику као ондашњи Праг, само што је била без зидова и ровова. Ишло је леп изглед, по своме зеленилу и својој растурености личило је више на село него ли на варош. Било је ту дивних џамија (40), прекрасних вртова, лепих зграда и палата, 7—8 великих трговачких ханова, 10.—12 000 кућа, 40. до 60.000 становника, а самих Јевреја 400 породица. У дућанима по вароши било је робе много и врло скупocene, али је избегло становништво понело са собом најскупочије ствари. Скопски митрополит Јевтимије, кад је 1687. год. био у Русији, давао је тамо обавештења, да су се становници Скопља почели селити у разне градове по Турској, чим су чули да се аустријска војска приближава. Међутим, Аустријанци су ушли у Скопље тек после две године. Према једном аустријском извештају (29. нов. 1689.) ђенерал Пиколомини намеравао је да избије на Јадранско Море, али се није смео усудити проћи кроз Албанију, а

када је дошао с војском пред Скопље, нашао је варош као нему: све се становништво било иселило, оставивши своје куће и радње. Аустријанци су најпре опљачкали варош, изневни из дућана и кућа без господара све што је било боље, па је затим Ђенерал издао наредбу да се варош са свију страна потпали, и док је убаво и богато Скопље горело и прањтало, аустријска војска стајала је унаоколо и посматрала, уза звуке војне музике, пожар једне лепе српске вароши, док није сва до темеља сагорела. После тога, пошто се Аустријанци почеше повлачити на север, разбегло се становништво стаде враћати на згаришта својих домовна. Да несрећа буде још већа, идуће 1690. год. Скопље и његова нахија опет настрада, сада од Турака. Неки Скопљанац је тада забележио: Халил-паша разби са војском Скопље и Качаник, исече скопску нахију. Ово потврђују и аустријски извештаји и додају да су Турци попалили и околна села. Пропаст Скопља 1689. год. забележили су и наши летописи: „Примише Немци сву српску земљу и пленише Скопље,“ „многонародни град Скопље попалише и разорише.“

Катастрофу од 1689. године преживеле су само неколике камене зграде; од осталог Скопља бејаху преостале само развалине, које се виђаху чак и крајем 18. века. У току 18. века Скопље се помало подизало из згаришта, становништво се старо враћало у порушене своје домове, а ново, нарочито са села, притицало, али је већ 1706. год. од куге јако настрадало. Често страдање Скопља од „чуме“ (куге) оставило је успомене и у народним песмама. У једној се народној песми помиње како је Скопље од „чуме“ тако опустошено, да се не чује ни песа да залаје, ни петао да запева, ни човек да прође. Дубровчанин Кабога, који због куге није смео проћи кроз Скопље, него га је далеко обилао, бележи у свом путопису да је те несрећне године 2.000 душа у Скопљу поумро од куге. Патријарх Василије Бркић у свом опису Европске Турске (1771)

рачуна да у Скопљу има 2.000 домова у вароши и 30 кућа у тврђави. Број домова у Скопљу Бркић је вероватно превеличао. Енгелов путописац (неки непознати Дубровчанин, 1792.) преноћно је у Скопљу, али није ништа о њему забележио. Пред Скопљем се налазила некаква тврђавица за заштиту каравана, који су слабо јездили у Скопље. Барон Феликс де Божур (на раздобљу 18. и 19. века) бележи о Скопљу тога времена: да има 5.—6.000 становника, стари распали градић, улице прљаве, куће мале, у окољини остатке водовода; али трагови јавних зграда показивали су прошлу величину овога места. Још у том времену, како помињу Божур и Пуквиљ, у Скопљу се израђивао кордован и марокен, који су били на гласу. И ако Скопље у 18. веку није било какво велико трговачко место, ипак су га похађали дубровачки и млетачки трговци. У сретним данима скопске трговине за закон путника и трговачких каравана служаше велики каравансерај *Курушумли-хан*, који и данас постоји. На његовим сводовима и зидовима познају се црном или црвеном бојом исписана имена дубровачких и млетачких трговаца, који су и у 18. веку у Скопље долазили и у овај хан свраћали.

У 19. веку Скопље се полако подиже. У једном малом географском немачком делу од 1808. год. Скопље се рачуна у ред осредњих српских вароши. Али већ 1812 год француски консул у Приштини А. Вас рачуна у Скопљу на 15000 становника, а сем тога истиче његову трговинску важност на тада веома живом солунско-босанском друму, јер је, вели конзул Вас, Скопље много веће и знатније за трговину него Приштина; оно је на самом путу којим пролазе каравани и поштоноше; у трговинским је везама са Солуном, куда шаље жито и брашно. Из тих је разлога Вас предлагао својој влади да консулат премести из Приштине у Скопље. Ами Буе (1830.) рачуна у Скопљу на 10000 становника, *међу којима има доста и Срби*. Тада је у Скопљу било 16 џамија. Али му је чаршија била још мала и у

дућанима виђала се најобичнија роба. Гризебах (1839.) рачуна да у Скопљу има 2000 кућа. Познати Јордан Хаџи-Константиновић-Џино (1846.) бележи о Скопљу: град стар, велики и чудесан; око њега близу 20 манастира зиданих од српских владалаца. Лепше нам податке о Скопљу тога времена пружа Џинов савременик, дечански монах Гедеон Јуришић (1852.). Скопље, варош велика. Његови се трговци мешају са европским људима. У вароши се налази велико здање, на два спрата, са много соба; све су собе на свод и оловом покривене (Курушумли-хан). У ово се здање уноси трговачки еспап, од кога се ту узима и царина. У Скопљу се прича да је то здање подигао цар Душан за своју војску. Да је пак Скопље већ у средини 19. века било знатна трговачка варош, доказује нам познати народни мученик и борац у Босни фрањевац Фрања Јукић, који је 1852. год. прошао кроз Скопље. Јукић бележи у свом путопису да Скопље води знатну трговину са Сарајевом, где увози дуван, пиринач, бабње, уље, а из Босне довози гвожђе. Јукић рачуна да у Скопљу има 20.000 становника, од којих има 2.000 кућа православних, а међу њима има и *Срба*. Аустријски консул Хан (1858.) узима да у Скопљу има 20.800 становника (13.000 муслимана, 7.000 православних и 800 Јевреја). Грк В. Николаиди (1859.) бележи о Скопљу: у вароши Скопљу има 8.000 кућа (3.000 хришћанских, а остало припада Турцима, Циганима и Јеврејима); Скопље има дваестак ханова и велику чаршију, где три граничне покрајине Албанија, Србија и Македонија долазе да мењају своје производе. Енглески путописац Тозер (1865.) рачуна да у Скопљу има 21.000 становника. У том времену Енглескињама Макензијевој и Ирбијевој Скопље је, при свем том што је била прилична варош, изгледало опало, јадно и жалосно место, у коме су најимућнији трговци били Џинцари.

Берлинским Конгресом створене нове државне границе балканских држава и окупација Босне утицале су на судбину и положај Скопља. За-

тварање Босне од стране Аустрије потсекло је крила и њему. До „окупације“ Скопље је у Босну извозио: дуван, гајтан, срмене израде, свилен конац, фино извезено чохано одело, сереско платно, гајтан бугарски, а из Босне увозило се гвожђе и разне извожене израде. Сем тога у Аустро-угарску је Скопље увозило сахтијан, а отуда довозило разну мануфактурну робу. Скопске табахане (кожарнице) радиле су до краја 19. века. Престанком трговине са Босном град је много претрпео. Кад је затим Скопље везано железничком пругом за Солун и со унска пруга везана са српском, Скопље је било упућено на Солун, коме је било потпуно потчињено у трговинском смислу. У Солуну се скопски трговци снабдеваху колонијалном и другом робом, и ако је та иста роба пролазила кроз Скопље за Солун. Сем тога Штип, Призрен, Приштина и Нови Пазар сами се снабдеваху потребном робом непосредно из Солуна. Скопски трговци, због неумешности и немања великих капитала, нису умели везати непосредне везе са Европом. Велике трговачке фирме у Солуну удесиле су да сву трговину Старе Србије и Македоније сасреде у Солуну. У томе им је на руку ишла и сама Управа Железница, која је пренос до Солуна наплаћива а исто толико колико и до Скопља. Па ипак је Скопље напредовало и повећавало се досељавањем здравог и снажног српског елемента из околних села. Од 1875. административно средиште (столица косовског валије), Скопље је успело за турског времена да буде најважнији трговински центар у Старој Србији, јачи од Призрена. Сваког уторника скупљао се у Скопљу велики пазар, на који је долазило 5.—6.000 људи са разним производима: доношено је жито, коже, вуна, стока, сир, масло, пастрма, восак, вино, ракија, воће и др., па се то продавало за локалну потрошњу и за извоз. Ситна стока дотеривана је из Куманова и са Овчег Поља, па је нешто извожена у Солун, а нешто кљана на саланаме за пастрму. Крупна стока, во-

лови и коњи, дотеривани су из Санџака. Најбољи сир доношен је са шарских бачила (шарски сир), а најбоље масло из „Санџака.“ Коже и жито извожени су у Солун. Скадарски трговци великим коњским караванима извозили су из Скопља само вуну, и то је била једина важна трговина коју је Скопље водило са Скадром и Јадранским Приморјем, мада је Скопље раније било у живим трговинским везама са Скадром. Вино и грозђе Скопље је извозило у Србију, нарочито у Београд, што су чак и српске народне песме из новијег времена истакле: у народним песмама пева се како „винари Белограђани“ гоне „карване“ вина. На крају 19. века Скопље је имало: 4474 куће са 32.000 становника (17.000. муслимана, 14 000 хришћана, 800 Јевреја).

После пуних 520 година Скопље је доживело велики историјски тренутак: да буде ослобођено и враћено својој матери Србији. Француз Жареј, који се у Скопљу бавио 1909. год., још тада је прорекао судбину Скопља: *Кад Скопље, негдашња престоница цара Душана, буде сраско, постаће прва трговачка варош и привредно средиште Нове Србије.*

НОВИ ПАЗАР.

Близу Новог Пазара налазио се стари српски град *Рас* или *Раса*, који је вероватно лежао на месту римске стражаре Азинос (*statio Asinoe*). Стари Рас налазио се је на месту Пазариште, Трговиште, Ески (Стари) Пазар, које је удаљено око седам километара западно од данашњег Новог Пазара у једној проширици реке Рашке, где се она састаје са Себилевском реком, испод Градине. Рас се помиње као погранична тврђава од 10. па до 12. века. 1020. помиње се Рас као столица рашког епископа. Из те се рашке епископије у 13. веку разви самостална српска архиепископија Рас бејаше и престоница Стевана Немање и њему захваљује свој велики глас и углед. Иначе се у нашим средњовековним споменицима Раса јазља и као име области, управо Рашка у најужим границама (као околина данашњег Новог Пазара) и као име реке Рашке. Тако је то и у записима 16. и 17. века.

На месту старог Раса 1346—1459. јавља се варош *Трговиште*, где Дубровчани у том времену имају своју колонију, дућане и консула. У 15 веку јављају се у Трговишту и турске власти: 1459. субаша а 1461. кадија. У исто време (1461.) у дубровачким књигама јавља се поред *Трговишта* и *Нови Пазар*, као место у Србији под турском влашћу. Од путописаца први га Арнолдо Харф (1499.) помиње као *Ново Трговиште* (или Нови Пазар). Изгледа да је Нови Пазар постао у турском времену и да су га Турци основали као и Сарајево у Босни. Заузевши негде у половини 15. века стари Рас (тада зван и Трговиште), Турцима се учинило згодније, ако се извуку из долине Рашке и наместе се на ширини где је данас Нови Пазар. Ту се ускоро на оном важном трговачком друму разви и прилична варош. у 16. веку највећа између Дубровника и Нима. Ду-

бровачки летописац Јаков Лукарић зна да је Нови Пазар основао Есе Маћедонац, а то је у дубровачким књигама Есе-бег Исаковић (син Исак-бега), у нашим споменицима Јесе-бег. Старо Трговиште као насеље под негдашњим градом (тврђавом) Расом изгледа да се одржало све до краја 16. века, али да се заостало становништво временом све одселило у оближњи Нови Пазар. Ваља дакле разликовати старо Трговиште од Новог Пазара, као што наш народни песник лепо разликује Стари од Новог Пазара или просто од Пазара. У народним песмама: Стари трг манастир, Стари Пазар, Нови или Јењи Пазара, Пазар, Пазари; „Све се види до Новог Пазара, до Пазара до новог града“. Шта више, према записима из ранијих векова, народ је Нови Пазар звао и просто Пазар, као и данас.

Према путописцима 16. и 17. века Нови Пазар је био важна трговачка варош. Дубровачка колонија 15. века одржавала се чак и до друге половине 18. века. 1461. год. бејаше у Новом Пазару дубровачки консул Франко Гучетић. У 14. веку, као и за турске владе у 15. веку, бејаше развијена извесна рударска радња на Рогозну, а средиште те рударске радње бејаше *Глуха Вас* (село) или *Глухавица*, југозападно од Новог Пазара, где беху велики рудници гвожђа. Рударе тога краја краљ Милутин приложио је бањском манастиру Св. Стевана, „па дају приходе цркви како су давачи краљевству ми“. А краљ Дечански био је одредио (1330.) да Дечанима даје Глуха Вас годишње извесну количину гвожђа. На настојавања турског кадије у Глухавици Дубровчани одговарају 28. марта 1396: да својим трговцима они не могу наредити да иду само на Глухавицу, да му ту плаћају царину, као што он захтева, него ће му царину платити онај Дубровчанин, кога пут ту нанесе. Глухавички гвоздени рудници радили су и у другој половини 16. века, и снабдевали су гвожђем многобројне новопазарске коваче. Путописац млетачког посланика Павла Контарина бележи (1530.) да у Новом Пазару има врло много мајстора,

који израђују разне железне ствари: буздоване, разноврсне катанце и чувене меденице, а гвожђе добијају у месту Глухавици (Glucanizza). У својој представци коју су 1597. год. поднели папи Климентију VIII, српски калуђери Дамњан и Павле vele да у „Расу и Новом Пазару“ и ниже Новог Пазара у жупи Ибру има многих мајдана чак и сребрних. Бенедето Рамберти (1534) видео је у Новом Пазару дућане и дубровачких трговаца. Катарин Зено (1550) помиње многе трговце Дубровчане и Млечане настањене у Новом Пазару. Безимени папски изасланик (1581.) наводи да у Новом Пазару има доста Дубровчана, који су тада у једној од својих кућа имали капелу, али свога капелана нису имали. Француски посланик у Цариграду Ноаљ, у свом пролазу кроз Нови Пазар, 1573. год. остао је два дана на стану код дубровачког племића Алојза Ђилатија, настањеног у Новом Пазару. У 17. веку, изгледа, није се смањила дубровачка колонија у овом месту. Истина Марин Бици (1610.) помиње у Новом Пазару свега две куће Дубровчана, али већ 1626. год. Ејес (Hayes) путописац тврди да је у Новом Пазару сва трговина у рукама Дубровчана. Дубровачку колонију у Новом Пазару помињу папски посланик Урбан Чери (1680.) и Михаило Луиђи Муцио (1690.) У 17. веку имађаху овде Дубровчани своју цркву и капелана, кога је издржавала дубровачка новопазарска колонија, а општина дубровачка давала му је од неког завештања годишње 40 дукага (Матија Гундулић, 1674.) Кад је у рату 1689. год. настрадао Нови Пазар од трговаца новопазарских највише су настрадали Дубровчани. Али се већ почетком 18. века опет јављају Дубровчани у Новом Пазару. Помиње их и М. Кабога (1706.). 1729. дубровачка колонија има и опет своју капелу и плаћа капелана. Та се колонија у Новом Пазару јавља све до половине 18. века. Негде у другој половини истога века Дубровчани напустише Нови Пазар и колонија им се растури, јер Енгелов путописац (1792.) помиње да су Дубровчани некада похађали Нови Пазар и да су ту имали

своју колонију. Ф. Јукић, који зна да је некада у Новом Пазару била дубровачка колонија, видео је (1852.) у Новом Пазару тек развалине некаквог фрањевачког манастира Св. Ане.

Нови Пазар био је у 16. веку жива, напредна и богата трговачка варош, о чему сведоче путописци који су кроза њ пролазили, па се неки од њих нешто у њему и задржали (дан-два). Путници ранијих векова као да су у Новом Пазару застајали да се приберу за мучно путовање преко Копаоника, или да одахну кад се сруче с Копаоника у Нови Пазар. Б. Рамберти зове Нови Пазар веома чувеним и великим тргом, који је пун трговине и многих хришћанских и турских дућана, у којима су дубровачки и турски трговци. К. Зено је нешто опширнији у опису Новог Пазара: то место се простире на лепом пољу; тргује разним стварима, које долазе из различитих земаља, насељено је Турцима, хришћанским Србима, многим Дубровчанима и Млечанима; има много мошеја и каравансераја; јевтино се ту живи; варош је опасана зидовима у опсегу четири и по миље; под босанским је санџаком. Ноаљев путописац Канеј назива га великим и трговачким местом. Путописац П. Контарина (1580.) рачуна у Новом Пазару: 6.000 готово све самих турских кућа (са 100 хришћанских); по истом путописцу Нови Пазар је имао тада 16 џамија и врло дугу чаршију, где је било дућана сваке врсте.

Све до пред крај 17. века Нови Пазар се врло добро одржао као трговачка и врло велика варош. М. Бици назива га великом и лепом вароши, и рачуна у њему преко 3.000 кућа. По Бицију тада је у Новом Пазару поред Турака било православних Срба у великом броју. Лефевр, путописац француског посланика барона Сенсија (1611.), рачуна у Новом Пазару само 1.000 кућа, али га ипак зове вароши доста великом и добро насељеном. По Лефевру, све су новопазарске куће биле ниске и ћерамидом покривене, а већином су биле зидане од земље или од камена. Софијски архиепископ Петар (1655.) став-

ља Нови Пазар у ред главних вароши у Србији. И Матија Гундулић рачуна Нови Пазар у Србију и назива га великим местом. Хаџи-Калфа бележи о Новом Пазару само да је у санџаку Босни и да у њему има изврских врућих бања. У описивању Новог Пазара 17. века од Хаџи-Калфе много је опширнији његов савременик Е. Челебија. Нови Пазар, по Челебији, био је тада на тремећи трију вилајета; имао је 40—50 махала, 23 џамије, 7 хришћанских богомоља, 5 богословских и 11 основних школа, 49 чесама, много ханова, 3 000 једноспратних и двоспратних кућа ћерамидом покривених. Свака кућа има свој врт; у чаршији има 1.100 дућана, у којима се израђују разне ствари (кључевн, катанци, пијucci, пушке, пиштољи и друго оружје) и продају лепе индијске, арапске и персијске тканине. Ковачки занат био је, као што се види из Челебијина причања, развијен и за новопазарске ковачнице материјал давачи су свакако глухавички рудници гвожђа.

Нови Пазар настрадао је 1689. године. Михаило Луиђи Муцио у свом делу *La Sacra Lega contro la potenza (Napoli, 1690.)* вели о нашем Пазару тога времена: „Место где се задржавају каравани и где се роба растоварује. Ова варош била је 1689. год. заузета, похарана и разрушена од Срба, на велику штету трговаца, нарочито Дубровчана.“ Та несрећа мора да је била врло велика, кад Дубровчанин М. М. Кабога, који је 1706. год. прошао кроз разваљени и још неподигнути Нови Пазар, вели о њему: „Ово место би некада врло гласовита варош у Леванту, а сада је ништа; где беше (некад) 12.000 кућа, (сада) нема више од 500.“ И у таквом Новом Пазару, који се очевидно подизаше, Кабога је нашао своје земљаке трговце. Али то страдање Новог Пазара није било ни прво ни последње.

Важна је ствар за историју српских насеља да је у Новом Пазару у 17. и 18. веку било поред Турака и Срба православних. Смиђел пећског патријарха Арсенија IV. Партеније Павловић (доцнији владика) врло је лепо описао бегство и домлаву

патријархову, у чијој је пратњи и он био у лето 1737. Они су ноћу побегли из Пећи и целе су ноћи ишли до Ругове, одатле у Хас и даље ка Новом Пазару. „И кад смо дошли до Новог Пазара, и уредисмо се да по два уђемо у град, те да се ту одморимо од путног умора и да се са тамошњим хришћанима утешимо, кад изненада дође глас, да су наши војници катане са капетаном Станишом отишли и оставили град празан и пуст, а Турци близу дошли...“ Према белешкама грофа Шметауа од 1737. год. Турци тада стајаху код Митровице и на Пештеру (Peterscha) и Аустријанци без борбе напустише Нови Пазар. Наши записи бележе да је „Немац“ 1737. узео Пазар, а 1739. да га је разбио Турчин на Пазару.

Ипак се је Нови Пазар у току 18. века, после 1737. год., подигао и није био без хришћанског становништва. 1744. год. помиње се „кнез новопазарски Ђуро Пећанин Ђурчија“. Тај је „кнез“ био, свакако, пред Србима у Новом Пазару, њихов представник (кмет?). Мора бити да се Нови Пазар прилично подигао у другој половини 18. века, кад га Енгелов путописац зове знатном вароши. Барон Божур рачуна у Новом Пазару тога времена на 10—12.000 становника и назива га тргом на коме се мењају производи Македоније, Босне, Србије, Албаније и Румелије: у тврђави на брду столује паша, који управља Рашком, „пределом између Босне, Албаније, Македоније и Србије“.

Нови Пазар настрадао је 1806. и 1809. год. Барон Гамера, путник по Турској у почетку 19. века бележи о Новом Пазару: Варош, коју су пре две године сналили Србијанци, има на 9.000 становника. Један запис од 1804. год. вели о Карађорђу да је те године ослободио од Турака све од Дунава до (Новог) Пазара, али Пазар није „примио“, а други запис да је освојио Сјеницу, Пештер а Пазар попалио. Па ипак, и после те паљевине, Х. Пуквиљ већ (1807.) рачуна у Новом Пазару 12.000 становника. Много више је настрадао Нови Пазар у српско-

турском рату 1809. год., када је, по извештају Р. Вучинића (1810.), сав попаљен. Какав је Нови Пазар пре тога изгледао најбољи нам је сведок Француз Амедеј Шомет, који је оставио прекрасне белешке о Босни (1807/8.). Шомет бележи о Новом Пазару: по пространству и броју становништва друга варош босанског пашалука; има 15 000 становника, од којих су 5 000 Турци, 100 Јевреја, 600 Цигана, а остало су православни Срби; пре устанка Срба у Србији био је знатна трговачка варош, где су се скупљали из Босне, Србије, Албаније, Румелије, Немачке о чувеном његовом митровданском вашару, који је трајао 30 дана. У једном непоузданом опису Србије и Босне од 1810. год. помиње се Нови Пазар (помешан са Новим Брдом) као главно место, са владиком па чак и са дубровачком колонијом. Шарл Пертизје (1822.) ставља Нови Пазар као трговачку варош у Босни најважнију после Сарајева. В. Караџић (1827.) назива Пазар старим градом с великом вароши. Вимер (1833.) истиче његов чувени годишњи вашар. 1838. и 1839. год., неко време, радио је у Новом Пазару енглески вице-консул. Ами Буе (1836.) рачуна у Новом Пазару на 6—8.000 становника, Срба православне и муслиманске вере, са нешто Арнаута, Цинцара, Цигана и Јевреја. Улице су му биле, као и по осталим турским варошима, рђаво калдрисане. Само је једна улица у средини вароши била снабдевена дућанима. Имао је три џамије и порушену тврђаву. Доктору Милеру (1844.) Нови Пазар је: „поносите, богата и жива трговачка варош.“ Ј. Г. Јуришић (1852.) назива га „вратима од Босне“, а друм од Видина и од Ниша иде му преко Куршумлије „до у Нови Пазар“. Ф. Јукић (1851., 1852.) рачуна у Новом Пазару 12.000 а за тим 20.000 становника (150 домова православних, 5 јеврејских, а остало муслиманских); место му је трговачко са доста богатих трговаца. Од прилике ту статистику Новог Пазара даје и *Гиљфердинг* (1857.): око 12.000 становника, 1500 муслиманских и 100 православних кућа. Улице су му биле довољно широке и праве,

али су му куће биле бедне, мале и од ћерпича. Пред окупацију Босне и Херцеговине, по Ј. Рош-кијевићу и Вј. Клајићу, Нови Пазар је био доста знатна трговачка варош. Водио је приметну трговину вуном, воском и кожама са Скадром и Дубровником. Посредовао је у саобраћају и у трговини колонијалном робом између Солуна и Сарајева. Чак је стоком трговао и са Србијом.

Окупација Босне и Херцеговине убила је и Нови Пазар. Трговина, од које се хранио, престала је, јер су му пресечене готово све везе са Сарајевом. Кад би биле обновљене старе трговинске везе са Босном, Нови Пазар, упућен више на Јадранско Море, постао би вероватно што и Трговиште 15. или Пазар 16. и 17. века.

ПРИЛЕП.

Прилеп је данас познат широм целогa нашегa народа. Највећи наш народни јунак, Марко Краљевић прославио је собом и своју престоницу, Прилеп. Уз име Марка Краљевића подразумева се одмах и град Прилеп. И најмање наше дете зна за тај град престоницу „од Прилипа Марка“.

У Средњем Веку Прилеп се често спомиње као тврђава и као доста знатна трговачка варош. За владе цара Самуила (976.—1014.) Прилеп као да је био једно време владичанска столица, јер је код данашњег села *Вароши* (стари Прилеп) нађен надгробни споменик владике Андрије, који је умро 996. год. 1014. год. помиње се да је цар Василије II Македонац заузео и град Прилеп. Исти га цар спомиње и у својој повељи од 1018. год. као Прилапон, који је припадао тада битолском владици. Много доцније, у 17. веку, јавља се и прилепска митрополија: 1651. год. помиње се „митрополит прилепски Јосиф.“

Извесну трговинску важност Прилеп је имао и у 13. веку, јер се већ 1240. год. помиње да дубровачки трговци походе и „хору (област) прилепску.“ 1252. год. јавља се градић (тврђава) Прилепа, у који је у зиму 1257./8. год. допутовао Ђорђе Акрополита из Драча. кроз Маћу и преко Дебра и Кичева. Тај се исти градић, *castrum Prilep*, помиње и у уговору између краља Милутина и титуларног цариградског императора Карла Валоа, од 27. марта 1308. год. Тај *кастрон* или *каструм* Прилеп 13. и 14. века без сумње је што и „кула прилепска“ у повељама нашегa цара Душана, или данашње развалине *Маркове Куле*.

Цар је Душан ослободио Прилеп од Грка 1335. г. и у својим повељама зове га „великославним гра-

дом Прилепом.“ Тада је Прилеп био, од прилике, што је данас у Јужној Србији Битољ. 1343. год. Душан се бавио у „прилепској страни“ (крају), а 1348. год. у самом Прилепу, где је имао свој царски двор. Једном је приликом Прилеп походио и ондашњи српски престолонаследник, млади краљ Урош, кад је ишао „да се поклони пречистој Богородици (манастиру Трескавцу) близу Прилепа. Том је приликом Душан, очевидно раздраган (што се осећа при читању његове повеље), манастиру Трескавцу дао богате прилоге, поред осталог и годишњи доходак од сто дуката, трећи део „од трга прилепскога“ (трећину прихода од прилепске царине и других варошких дажбина), и сав вашарски приход од митровданског панађура (овај последњи приход Трескавац је имао и раније). Према овим царским прилозима манастиру Трескавцу види се да је Прилеп у 14. веку био знатна трговачка варош са градским уредбама, царинарницом и великим вашарем. Једно место у Прилепу зване се и онда „Панагириште“, где се вашар држао. Доцније, за турског времена, вашар се држао у августу. У 14. веку једно место до самог прилепског панађуришта зване се „Дол Јеврејски“. Да ли тада у Прилепу бејаше поред Срба и Грка — и Јевреја, тих вајкадашњих становника живих европских вароши? Колико је тада Прилеп одиста био знатна варош у српским земљама види се и по томе што га је за своју престоницу изабрао краљ Вукашин, (1366.—1371.) који се називао и потписивао „благоверни краљ Србљем и Грком.“ За овог нашег краља, који је на Марици погинуо са својом војском у о брани српских и балканских земаља од Турака, помиње се уз краља као неки заповедник прилепске тврђаве „Милош Ђефалија прилепски“ (1366.) Прилеп је био краљевска престоница и краља Марка (Краљевића Марка) сина Вукашинова (1371.—1394.) све до смрти Маркове, када га потпуно заузеше Турци.

За турског времена постао је данашњи Прилеп, а стари, средњевековни, Душанов, Вукашинов и

Марков Прилеп био је близу данашњег, где је сада село *Варош* под Марковим Кулама. То се село раније звало *Паланка Краљевића Марка*. Око тог села, које данас има на двеста кућа, виде се многе развалине. Народ зна да је ту некада била велика варош, која је имала само црква седамдесет и седам! Народ чак зна да је ту некада био Марков Прилеп, па се у народним песмама Марко Краљевић, поред опште познатог „од Прилипа Марка,“ зове и „Марко од Вароша.“ Вероватно је то пресељавање извршено у 15. или 16. веку, јер Евлија Челебија разликује Прилеп свога времена (данашњи) од средњовековног.

Спомени Прилепа су чешћи тек од 17. века. 1600. год. помиње се митрополит „*Пелагонији* (Битољу) и *Прилепу*, кпр Стефан.“ 1635. год. наводи се у Прилепу некакав Али-ага. Турски географ Хаџи-Калфа зове Прилеп: *Пирлипа*, *Перлипа* и зна да се налази на кршевитом, голом брегу. А савременик Хаџи-Калфин, Евлија Челебија, пружа нам читав мали опис Прилепа 17. века. Тај мали а интересантан опис показује да је Челебија био не само у Прилепу него и у његовој тврђави, данашњим Марковим Кулама, које су онда још имале турску посаду. Тврђава је прилепска, вели Евлија, далеко од вароши; на голом је и каменитом узвишењу, шестоугаона облика, јака, висока и тешко приступачна, има диздара, три куће и хамбаре пуне проса. Варош је богата, има десет махала, хиљаду камених кућа, опкољених пространим баштама, има џамија, медреса, текија, школа, двеста дућана, један хан, један хамам. Становништво израђује играчке и пожебе. Варош је под здравим поднебљем, те се на улици среће здрав и леп свет. По околним виноградима и брдима има zgodних ловачких места, те се становници баве и ловом. Варош је насељена муслиманима и хришћанима. Сви су хришћани Срби и Бугари.

Евлија Челебија у својим путописима не разликује много поједине народности, а нарочито се збу-

њује кад има да води разлику између Срба и Бугара. Отуда он у једном српском граду Прилепу налази поред Турака чак и — Бугаре, као што помиње Бугаре и у оним градовима где их никада није било нити се за њих чело (на пр. у западним српским крајевима, око Смедерева, у Сребрници (Босна), Новом Пазару и тако даље).

И по онакву Челебијину опису Прилепа можемо мислити да варош није била ни мала ни сиромашна. Имала је приличну чаршију од 200 дућана. У тој мирној и тихој вароши, чије су куће биле потонуле у зеленило пространих вртова, становништво је имало и то задовољство да се бави ловом по околини. Изгледа да је у 17. веку у прилепском крају било доста шахинџија и доганџија (старо-српских соколара), који су султану давали годишње уговорени број младих соколова, обучених за лов. 1635. год. у Прилепу станује „Али-ага, доганџи баша“, а сваки доганџи-баша надгледао је соколаре у својој области.

Какав је Прилеп изгледао у 18. веку не можемо знати, јер за сада немамо никаквих спомена или путописних бележака. Али, како се Прилеп одмах у почетку 19. века јавља као прилична трговачка варош, то се може мислити да он није био безначајна варош ни у 18. веку. Анри Пуквиљ, брат познатог француског консула и путописца Пуквиља, прошао је кроз Прилеп 1807. год. и о њему забележио ово. Прилеп, (Prélépé) има 1000—1110 муслиманских и хришћанских кућа. Води знатну трговину житом, вуном и стоком (овцама). Прилепски вањар је један од најзнатнијих у „Румелији“. Држи се годишње једанпут, почиње 30. априла и траје 25 дана. На вањар долазе многи трговци из далека, а доноси се разна роба са стране: продаје се стока, вуна, коже, фочанско оружје, руске поставе, индијске тканине, јеменска кафа, мисирски пиринач, па чак и лавовске и пантерске коже из Африке и робље из Дарфура. Прилеп је, дакле, већ почетком 19. века, изашао на велики глас са својим вањарем. До 1850.

год. први, највећи вашар у Македонији био је у Неврокопу. Прилепски вашар конкурисао је и са-мом неврокопском, а 1857. он га је и надмашио. Тада се је вашар прилепски почео држати у августу (1—15). Анри Пуквиљ зна и за стари Прилеп, који он зове „порушена варош звана Паланка Краљевиха Марка“. Већ средином 19. века бејаше ту, на раз-вачинама старог Прилепа, село *Варош* од 70 кућа. „Варошани“ се тада бављаху производњом дувана, који бејаше на гласу и који се преко Прилепа из-вожаше. Уопште, прилепски је крај био на гласу као дувански крај. Народна песма Прилепчанке зове „тутуљаркама“.

Ами Буе назива Прилеп „отвореном вароши“ (без тврђаве и опкопа), и рачуна у њему на 6—7.000 становника. Вашар је на гласу, почиње у априлу и траје 25 дана. Фрања Јукић прошао је кроз Прилеп 1852. год. и рачуна у њему на 6.000 душа. Грк Ва-силије Николајиди у свом путопису вели о Прилепу да у вароши има на 2.000 домова, а улице су прљаве, нездраве и тесне. Енглескиње Макензијева и Ирбијева (1868.) рачунају у Прилепу само 6—7.000 станов-ника, али га називају једном од најнапреднијих ва-роши у Македонији, на чији велики вашар долази мноштво света.

Најбољи опис Прилепа из тога времена великог рада и напруге пружа нам тадашњи прилепски учитељ Никола Ганчев Еничерев у својим аутобио-графским успоменама. Еничерев овако описује При-леп свога времена (1866.). Куће су већином једно-спратне, сазиране од камена и непечене цигле а омазане благом. Ретке су куће двоспратне, окре-чене или обојене. Улице су тесне, криве, каљаве и прањливе. На тргу је сахатна кула. Има 19 махала. Трговина је јако развијена, јер Прилеп посредује у трговинским односима између Босне, Херцеговине, Албаније, Тесалије, Бугарске. Сваке године у мају и јуну прилепски трговци иду трговачким пословима у Беч, Лајпциг, Минхен, Лион, Цариград за робу, и од продаје те робе они имају лепе користи. Од за-

ната су напредни особито казанџијски, кујуџијски, терзијски и табачки. На далеко чувени прилепски вашар почиње 15. августа и траје 20—25 дана. Вашар се држи у двама пространим дрвеним зградама, које су изнутра издељене на дућане. На вашар се донесе и распрода 7—9.000 товара разне робе, у вредности на 20—30 милиона гроша. Са разних страна се тада искупи силан свет, на 10.000 људи разних народности, језика и одела. Дођу поред Срба (чак из Босне) још и странци: Бугари, Грци, Власи, Арнаути, Турци, Персијанци, Јермени, Јевреји и др. Од кириџилука и преноса трговачке робе живела су околна прилепска села. У малим караванима од 40—50 коња прилепски су сељани разносили у Ниш, Београд, Плевну, Софију, Пловдив, Серез и друга места солунске маслинке, елбасански зејтин, охридску рибу, серески сусам и памук, скопску леблебију, а у повратку доношаху из Пловдива и Татар-Пазарџика пиринач, из Самокова сирово гвожђе, из Криве Паланке коњске потковице, из Софије и Плевне железне израђевине. У Пловдиву се прилепски каравани јављаху сваке треће године. Екичерев је живео у Прилепу до после српско-турских ратова 1876—78. год. Он је гледао и опадање овог српског града, у коме је он, као странац и туђински (бугарски) културни радник, провео доста година. Као старац вратио се натраг откуда је и дошао, у Бугарску, па је написао ове доста занимљиве успомене и белешке. Екичерев је запазио да је Прилеп нагло почео опадати нарочито после „окупације“. Трговина се смањиваше, вашари не бејаху више онако велики, живи, занимљиви и шарени, па најзад и престадоше. Многи се грађани раселише и одоше у Битољ, Солун, Србију, Влашку, Бугарску.

Аустријска окупација Босне и Херцеговине многе је српске трговачке градове уназадила и упропастила, почев од Дубровника па до Прилепа. Нове политичке и царинске границе, створене на Берлинском Конгресу, Прилепу су потсекле крила. После дугог робовања под Турцима (518 година), Прилеп

је опет, 1912., постао слободан. У нашој новој до-
мовини он ће сигурно поново постати велика трго-
вачка варош достојна своје прошлости. Слава Ба-
карног Гумна већ му је оживела спомен на Мар-
кова времена.

ОХРИД.

Наш лепи Охрид на Охридском Језеру јавља се доста рано, још у половини петог века после Христа, и то под именом *Лихнис* или *Лихнид*. Тај Лихнис помиње се као богата варош на дубоком језеру и са тврђавом (479.). У њему се и тада налажаше владичанска столица. Помињу се два лихнидска епископа: Антоније (449. до 459.) и Лаврентије (497.) Данашње име, *Охрид*, јавља се доцније. По грчком називу Лихнис и само се језеро звало *Лихнидско* или преведено на наш језик *Бсло Језеро*. Према житију Св. Наума од деволског епископа Марка, ученика Св. Климентија, Св. Наум подигао је цркву Св. Арханђела на Белом (Охридском) Језеру: „савтори си манастир на исход Белаго Езера“.

Крај око Охридског и Преспанског Језера, даље око Прилепа, Битоља и Велеса звао се *Брсјачка*, по томе што је био насељен српским племеном *Брсјацима*. У том српском племену подигао је устанак против Грка брсјачки кнез Никола са својим синовима, који су створили своју државу са престоницом у Охриду. Особити је пак значај Охрид добио за владе цара *Самуила* (976. до 1014.), најмлађег сина кнеза Николе. Цар Самуило учинио је Охрид и столицом Охридске Патријаршије, а један византијски историчар тога времена сматра Охрид као најзнатнији град у држави цара Самуила. У околини Охрида нашли су уточишта раније неки од ученика Св. Кирила и Метода, који прогањани из Моравске дођоше ту да међу нашим претцима наставе дело својих великана учитеља: проповедање хришћанства, писмености и хришћанске културе и морала на словенском језику. Ту у манастирима, који и данас носе њихова имена, леже њихова тела. Право је било, да у тај крај дође и главно седиште

врховног верског поглавара. Охридска Патријаршија трајала је до 1018. год., када је сведена на степен архиепископије и као таква трајала је све до 1767. године, када су је Турци укинули и присајединили Васељенској Патријаршији у Цариграду. Охридски архиепископ имао је под собом 1018. год. — 17, а 1020. — 29 епископија, међу којима чак и рашку и сремску. У 16. веку помињу се ове границе охридске архиепископије: од Солуна до Дунава, од Охрида до Авлоне и Коринта. У црквеној администрацији она се зове: „Света и велика црква првојустинијанска“. 1617. год. охридски архиепископ зове се и потписује: „Прве Јустинијане, свију Бугара, Срба, Македоније, Албаније, Босне, Угровлахије и других дакијских земаља патријарх и обладаатељ.“ У 18. веку охридски архиепископ зове се и свето-преспански.

И после цара Самуила Охрид је био знатан и богат град. Да је Охрид у 12. веку био важан трговачки град, доказује нам арапски географ Едриз (1153.), који Охрид спомиње као град знатан са својим грађевинама и трговином, а налази се на брду поред језера, које се јужно од њега простира у опсегу три дана. Димитрије Хоматијан (13. век) помиње у Охриду поједине Јермене, као и једно јерменско село код Битоља. И у Средњем Веку Јермени су се на Балканском Полуострву насељавали по већим трговачким местима.

За владе Цара Душана помиње се као „господар граду Охриду велики севастократор Бранко“ (Младеновић), родоначелник српске владалачке породице Бранковића. Цар Душан Бранка Младеновића зове братом својим. По смрти цара Душана помиње се 1378., 1379. као господар Охрида жупан Андрија Гропа или Роба, пашеног Балше II. Балшића, рођак краља Марка. Гропа је у свом граду ковао и свој новац, и подигао црквицу Св. Климента. Према повељама цара Душана види се да је и у том времену био развијен риболов на Охридском и Престанском језеру и да је и у том времену Охрид био знатан рибарски трг. Цар је манастиру Трескавцу

и цркви Св. Богородице Перивленте прилагао рибаре у *Преспи* и по селима око Охридског Језера, рибља ловишта, своје куће („дворове“) у Охриду и др. По множини приложених рибара и ловишта види се како је онда риболов био развијен.

И Охрид је, вероватно, после смрти Марка Краљевића (1394.) пао под Турке. 1452. год неки Никола Божић из „града Охрида“ подиже цркву у селу Лешанима код Охрида, а тада бејаше охридски архиепископ Никодим. 1466. год. у Охрид уђе Скендербег, али га султан Мухамед II. истера, па затим преко Елбасана допре до Драча. У повратку са овог похода на А. банију султан Мухамед прође кроз Охрид. По савременом запису Кратовца Димитрија Ђака, султан је том приликом са собом повео и у Цариград преселио врло много охридских „бољара“ (угледних грађана), који су, вероватно, били пали у немилост због албанских догађаја. Белешку Димитрија Ђака потврђује и овај запис: „Ва лето 6975 (1466.)... пресели цар Мехмед Охриждане“. Кратовац Димитрије веома је драгоцен сведок који нам казује какав је народ био у Охриду и у осталом крају наше отаџбине и како се осећао у 15. веку. Димитрије доста опширно прича како је у том времену био охридски архиепископ Доротеј и како га је узео да му са грчког преведе *на српски језик* велики црквени устав *за потребу његовим спархијама*.

Охрид је и у 16. веку био на гласу као рибарски трг. Јован Мусаки у својој хроници помиње (1510.) да се у Охридском Језеру хвата доста шарана, пастрмака и друге изврсне рибе. Млечанин Ђовани Ђустинијани у свом путопису (1553.) бележи да је Охридско Језеро необично изобилно пастрмкама и шаранима и да је охридска риба чувена у целој Турској, а нарочито у Цариграду. Извештај Ђустинијанов потврђује и један млетачки извештај од 1570. г. и путописац млетачког посланика Л. Бернарда (1591.). Овај путописац бележи још о Охриду (Осгi): има тврђавицу, „слабо је, како vele, насељен, премда

је главно место санџаката“. У 16. веку (1566.) охридског архиепископа (Пајсија) признаје (Тимотеј) „православни владика целе Италије“, са епархијама: Пуља, Аbruцо, Калабрија, Василика, Сицилија, Малта, Далмација. 1598. год. Турци посекоше у Велесу охридског архиепископа Валама.

У 17. веку Охрид је био познат и у Русији као столица православног архиепископа и као српска варош. 1625. год. у Русији се бавио ради милостиње гревенски митрополит Сергије, који је изјавио да га је за митрополита посветио архиепископ српске земље Нектарије Охридски. 1634. год. у Русију дође за милостињу и сâм охридски архиепископ са својом пратњом, и кад су их запитали одакле су, они одговорише да су православни хришћани из „српске земље из града Ахридона“ (Охрида). Охрид помиње и софијски архиепископ Петар у својој расправи од 1655. год. Хаџи-Калфа зна да се Охрид налази на источној страни Језера и да „у брдима (охридског краја) има сребрних и сумпорних руда“. Данас има трагова да су се некада експлоатисале сумпоровите руде код села Доњег Косела, на путу из Охрида у Ресан. У другој половини 17. века као да је у Охриду било мало хришћана, јер се у Кодексу Охридске Архиепископије 1664. год. наводе у Охриду свега 142 хришћанске куће. У 17. веку католици имају у Охриду свога архиепископа и охридску архиепископију рачунају у Србију.

При крају 18. века Охрид се помиње као једно од главних места у ејалету битолском. У једној приручној немачкој књизи о Турској од 1789. год. назива се Охрид доста великом, добро насељеном и утврђеном вароши. лепе податке о значају Охрида при крају 18. века пружа нам и француски консул у Солуну барон Феликс де Божур. Охрид се по Божуру налази на купастом заравњеном брду, које заилази у језеро и на чијем се врху налази тврђава са кулама. Ова тврђава има у обиму 400—500 хвата, и Охрид се сматра као врло јако место, јер је тежак прилаз његовој тврђави, којом не доминира ниједно

околно брдо. У Охриду столује од битолског паше зависан „паша од два туга“. Охрид стоји у вези са Драчем преко Елбасана, а тим путем саобраћа Македонија са Албанијом. Има 4.—5.000 становника, и готово сви се људи занимају пренашањем еспапа који се уносе у Македонију или се из ње износе. Да је Охрид у 18. веку био богата варош донекле доказује и ова занимљива одлука Охриђана, записана у митрополијском Кодексу средином 18. века. Охриђани се, на име, заричу и потписују да неће давати својим женама да носе и даље: ћитајке, бунде од самура, тепелуке окићене жутицама, драго камење, златне везове; да се о свадбама неће терати луксуз, а ко би против ове одлуке погрешно, имао је бити кажњен.

Охрид се подигао нарочито у средини 19. века. А. Пуквиљ (1807.) набраја у њему на 1300 домова (600 турских), 6 џамија, 3 цркве, велики број амама. На Охридском и Преспанском Језеру и тада су хватане велике количине рибе за извоз. На јужној обали Охридског Језера и на обалама Дрима при његову изласку из језера биле су подигнуте куле за војнике који наплаћују таксу за риболов. Ами Буе рачуна у Охриду на 6000 становника, Ј. Милер (1838.) и Фр. Јукић (1861.) 8000. Буе пружа и доста опширан опис Охрида. Становништво је у граду понајвише хришћанско, Арнаута и Турака има мало. На улицама се примећује велика мешавина разног одела. Нарочитог трга нема, него једна или две улице са 250 дућана. Охрид је велики рибарски трг, јер се ту продаје сува и усољена риба за оне крајеве Македоније и Албаније, где је морска риба скупља. Охрид има сахатну кулу. Источно варошко предграђе има дуге улице. Све улице нису калдрисане. Изнад вароши је стари град:ћ, који има изглед развалине дебелих зидова са мазгалама и кулама.

Трговински и индустријски живот Охрида у средини 19. века лепо је представио аустријски консул Ј. Хан. Он истиче да су тада, нарочито после

Кримске Војне, у Охриду цветали кожарски (табачки) и ћурчијски занати. 1803. год. у Охриду је било 150 кућа које су кожама трговале и прерађивале их. У кожарству се тада Охрид надметао са Коступом и Јањином, а преко ова три града Лајпциг је снабдевао скупocenим кожама цело Балканско Полуострво. Охриђани су по те коже ишли сами у Лајпциг. Доносили су их сирове, све по сто комада у свежњевима, па су их на дому израђивали, и после продавали у Цариграду и Узунцеву (главном ва-шарском месту Ба-канског Полуострва, код Једрена). Сем тога Охриђани су слали у Лајпциг неизрађене коже од куна из Маћедоније и Албаније. Из Лајпцига Охриђани су извозили још и разне тканине и другу вуунену и памучну робу. Сем Лајпцига Охрид је тада стајао у трговинским везама са Бечом и Трстом. Из Трста се снабдевао колонијалном робом. Сви су ти трговински односи вршени преко Драча. Трговина пак са Битољем, Солуном и Цариградом тада је била незнатна.

Најпoстраније описе Охрида пред крај 19. века дали су, готово истовремено, (1892.) г. Бранислав Ђ. Нушић и (1891.) Васил Кичев, који се крије под знаком **. Кичев у својим белешкама пружа доста добар географски материјал за познавање ј жних српских земаља, којима је путовао. По Кичеву Охрид је при крају 19. века имао 2409 кућа са 11900 становника [5408 муслим-на а остало хришћани]. Охрид му је с поља леп, али кад се уђе унутра, наиђе се по тесним и кривим улицама на „класичну нечистоту“, коју само киша спере и однесе у језеро. Старо славно кожарство цветало је све до српско-турских ратова 1876-18. Из целе Маћедоније, Старе Србије, Албаније, Босне и Херцеговине у Охрид су доношене сирове коже од дивљачи, прерађиване у 20—30 табакана са 1500 радника, па се после разносиле по целом Балканском Полуострву, и даље чак у Аустрију, Малу Азију и Египат. Од те негдашње индустрије 1891. бежу преостале само две куће са сто радника. Трговина је незнатна и опала

поглавито због несигурности од Арнаута: трговаци до Битоља није смео отићи без оружја и без пратилаца. Иначе Охрид живи од језера. У Охриду је тада било 80 кућа које су се искључиво рибарством bavиле. Роба се разносила по Македонији, Србији и Бугарској.

И Нушић нам пружа лепих бележака о Охриду. Од негдашњих 200—300 грчких кућа, које су средином 19. века имале у својим рукама охридску трговину, 1892. бејаше преостало још само 15; остале се бејаху одселиле у Трст, Одесу и Букурешт. Било је још старијих људи који су причали о негдашњим трговинским везама Охрида са Лајпцигом, Бечом и Трстом и о својим путовањима у ове градове, а тада [1892.] Охрид је радио нешто са Битољем [куда је извозио воће] и једва се пружао до Солуна. Од негдашњих 35 табакана преостало је још само пет. На доста жив пазар који се држао понедеоником, доношене су дебарске и тетовске јабуке, струшко и ресанско земљано посуђе, из околних села дрва на чуновима, жито из струшке и охридске равнице, свежа и слана риба и др.

Класичан опис Охрида и Охридског Језера дао је г. Ј. Цвијић, који је, како нико до сада, сочним и бриљантним стилем представио и живот и дах Охридског Језера.

У народним песмама Охрид се зове и *Орид*, *Офрид*. Народне га песме једино спомињу због толико чувене „рибе од Орида“: „Свега имаш у бијелу двору, још да имаш рибе од Орида!“ Народне песме још славе: „орицку рибу летницу“, „оридско белвике“, „преспанску танку јегуљу“, а у једној народној песми вели се: „Охридските сите моми само рибу ловет.“ Све се то односи на пастрмку, најбољу рибу Охридског Језера, која је иначе позната под разним именима: летница, чиста риба, стрв, белвица, белвике, кресница!

Ранијих векова такозвани Егнатијски Пут (Via Egnatia) имао је велики војни и трговински значај. Он је везивао Јадранско Море преко Драча, Елба-

сана, Охрида, Битоља и Солуна са Цариградом. Тим су путем јужне српске земље саобраћале са Јадранским Морем. Српска војска 1912. и 1913. год. избијањем на Јадранско Море ишла је и овим путем, којим су се некада кретале римске, грчке, српске и турске војске.

ПРИШТИНА

Приштина се јавља као знатна рударска и трговачка варош са дубровачком колонијом и као владалачка престоница у 14 и 15. веку, када је достигла врхунац свога напретка. О њој, истина, већ и раније има помена, али њен развој иде са развојем рударских мајдана око ње. 1325. год. у Приштини се бавио краљ Стеван Дечански, одакле писао Дубровчанима да му пошаљу митровдански доходак. У Приштини се радо бавио и цар Душан, који је имао овде и свој дворцац. Ту је он држао савет 1342. год. са царем Јованом Кантакузеном, коме је Приштина начинила утисак једног неутврђеног села, али са краљевским дворцем. 1351. г. цар Душан у Приштини потврди граду Котору извесне старије баштинске дарове српских владалаца. По смрти цара Душана Вуку Бранковићу (†1398.) припадоше Призрен, *Приштина*, Вучитрн и рударско место Трепча. Приштина бејаше престоница Вуку и његовим наследницима. „У граду у Приштине“ столује Вук Бранковић и 1387. год. потврђује Дубровчанима повластице. Приштина је остала Вукова престоница и после Косова. У Приштини се бавила госпођа Мара Бранковићка (Вуковица) са синовима Гргуром и Ђурђем, а неко време, док су владали Вуковим земљама, и госпођа Јевгенија „царица Милица“ са синовима кнезом Стеваном и Вуком. У 15. веку Приштина је једно од главних трговачких места у Србији. Дубровчани закупљују њену царину; сребро из копаоничких рудника, купљено у Новом Брду или у Трепчи, у њој пречишћавају; ту имају своју насеобину и дућане и кредитирају приштинске и новобрдске трговце, као и дубровачка посланства која би овим крајем прошла. Ђурађ Бранковић 1411. год. даде неким Дубровча-

нима под закуп „царину пришевску са всеми ме-
ђами које су под пришевску царину,“ а 7. маја
1415. издаде потврдно писмо да му је закупнина
потпуно исплаћена. Почетком 1415. год. Дубровачка
Општина отправља два своја посланика, Паскала Рас-
тића и Мартола Замању, да у име Општине честитају
свадбу Ђурђу Вуковићу (Бранковићу) и поднесу му
дарове. Своју радост и честитање том приликом по-
сланици су имали исказати и Ђурђевој ујаку, деспоту
Стевану и мајци Ђурђевој, госпођи Мари. Ако Ђурђа
и Мару не буду нашли на Деспотову двору, имали
су их потражити у *Приштини* или у Вучитрну. 1418.
год. Дубровчани браћа Милиновићи бејаху у Приш-
тини установили некакву машину за пречишћавање
сребра добијеног из Новог Брда, и Ђурађ Вуковић
бејаше наредио да се сребро из његових рудника
може пречишћавати само при његовој царинарници
у Приштини. 1426. год. у Приштини се јавља и
дубровачки консулат. Од каквих је трговаца била
састављена дубровачка колонија у Приштини, и
како су ти Дубровчани познавали опште и трго-
винске прилике у Србији и околним земљама,
најбоље се види из ове одлуке Дубровачке Општине
од 1430. год. Фе године Дубровчани отправљају на
Порту једно посланство ради склапања трговачког
уговора. По добивеним упутствима то дубровачко
посланство имало је уз пут да сврати у Приштину
и да од дубровачких трговаца, настањених у При-
штини, узме једног, који добро познаје царине које
се плаћају у Љешу и у држави Јована Кастрио-
тића. Тај Дубровчанин из Приштине биће послан-
ству у свему на руку у преговорима царинским, а
пратиће га на путу до Скопља, где ће посланство
преговарати о царини са заповедником Скопља
Исак-бегом. 1441. год. Дубровчани шаљу султану
Мурату II. амбасадора Николу Гучетића, коме одо-
бравају да може, у случају потребе, узети на рачун
Општине новаца колико му треба од Дубровчана
настањених у Једрену, Новом Брду и *Приштини*.

Већ 1430. год. „под Приштином“ (sotto Pristina)

јавља се Исак-бег, од кога страховаху у Босни и Хуму; али су Турци заузели Приштину тек при првом паду Србије, 1439. године. Дубровачка колонија остала је у Приштини и под Турцима. 1440. г. помиње се господар Приштине Есе бег (Esebech, Turcho). Новом господару Дубровчани, настањени у Приштини, умели су се додворити, те им је он поштедео имана, на чему му је захвалила и Дубровачка Општина. Чак су ови приштевски Дубровчани наговорили Есе-бега да пошље у Дубровник свога посланика ради трговинских преговора. 1442. год. јављају се у Приштини један Ђеновљанин и један Јеврејин као закупници гламског сребра у Србији. Даут-бег 1443. год. бејаше војвода Ситнице, с којим су Дубровчани имали односа и обдаривали га, а 1448. год. у Приштини бејаше господар Скендер-бег (Schander Turcho). Према нашим записима те године Јанко Хуњади био је крвави „бој под Приштином.“

У 16. веку Приштину први помиње (1502.) Феликс Петанчић, коме је она „место некада веома омиљено мизијским (српским) господарима и најбогатије село у Лабу“. Бенедикту Курипешићу (1530.) Приштина је *варош*. Александар Комуловић назива Приштину местом доста пространим. Лазар Соранцо назива Косово равницом врло плодном и житом обилном, а на Косову и у 16. веку Приштина је била највећа варош.

У 17. веку Приштина се јавља као много познатија и знатнија варош. Софијски архиепископ Петар у својој историјској расправи и папски визитатор Стеван Гаспари у својој релацији (1611.) убрајају Приштину у ред главних вароши у Србији. 1650. год у Приштини се јавља католички мисионар. У једном запису, вероватно из 17. века, Приштина се помиње међу „конацима цариградским“, трећи од Новог Пазара. Доктору Едварду Брауну. Приштина је „велика варош у пределу Косова Поља“. Дубровачка колонија још се држала и имала двадесет кућа. Копаонички рудници још су радили, и у Приштини становаше надзорник мајдана. Евлија

Челебија пружа нам овакав опис Приштине: Приштина има 2.060 зиданих камених кућа на један или два спрата, све су куће покривене ћерамидом а опкољене вртovima; има 11 трговачких ханова, 300 дућана; најлепша је џамија у чаршији; хвали се приштевско грожђе и крушке. Хаџи-Калфи Приштина (*Пиристина*) је „осредња варош, опкољена брежуљцима“ на два дана хода северозападно; „пошто је и Косово у овом крају, овде станује надзорник руда“. Да је у том времену Приштина била знатна трговачка варош потврђује и Петар Богданић (1685.): Приштина нема тврђаве, нити је опасана зидовима, него је отворено место; има око 3.000 кућа и доста је знатно трговачко место; у вези је са Скопљем, удаљеним дан хода. У турско-аустријском рату при крају 17. века помиње се (1689.) и Приштина (*Pirischtina, Bristina*) где су Аустријанци били оставили малу посаду. Према аустријским извештајима тада је у приштевском (косовском) крају било на 360 великих и малих села, од којих је један део од Турака и Татара попаљен, а становништво исечено, што се донекле потврђује и једним нашим записом. У том љутом времену вероватно је и Приштина много настрадала.

Мало је спомена о Приштини 18. века. Неки непознати Дубровчанин у свом путопису (1792.) само је помиње као обично место. Феликс де Божур помиње је као главно место пашалука, са 7—8.000 становника; варош је опкољена јаким палисадима.

Већ почетком 19. века Приштина се јавља као знатна трговачка варош, чувена са свог великог вапара. Барон Гамера, путник по Турској у почетку 19. века, вели о Приштини: Велика је то трговачка варош, од Солуна до Сарајева највећа варош, са 12.000 становника, а опасана је зидом у два ката. Митрополит Стеван Стратимировић помиње Приштину као место које има велики вапаш. Анри Пуквиљ рачуна да у Приштини има 1.500 домова; тада у Приштини заповедаше Малић-паша, који задаваше страх и ужас. Пуквиљ је прошао

кроз Приштину у зимско доба, ван вашарског времена, те је зато у Приштини видео само блатнаве улице, незнатну тровину и бедне становнике. У том времену, заслугом француског консула у Травнику Пјера Давида, Француска је обратила пажњу на Приштину и радила да у њој отвори свој консулат. У својим консулским извештајима (од 1809. и 1811.) Давид истиче Приштину као место у коме се држи велики вашар и које има лаке и честе односе са Софијом, Пловдивом и Једреном, где се укрштају путеви из Солуна и Цариграда. Давид сматра Приштину као главно место између Цариграда и Сарајева и као главно трговинско стовариште. У марту 1811. г. Француска тражи од султана ферман да отвори консулат у Приштини, и доби га наредне године. Француска отвори вицеконсулат, и у августу 1812. године француски консул А. Вас он лепо примљен од приштевског паше. Овај консул Вас оставио нам је леп извештај о Приштини тога времена. Он рачуна да је тада у Приштини било од прилике 8—9000 становника. Варош је била спасана јарком и рђавим палисадима, а куће су биле врло ниске. У обично време варош није изгледала као какво знатно трговачко место; али, у времену вашара, мењала је изглед. Годишње су се одржавала два веома знатна вашара, један у априлу, други у септембру; пролећњи се држао у вароши, јесењи изван вароши. На ове вашаре долазили су трговци из Албаније, Босне, Солуна, Једрена, Ниша. На септембарском вашару у вашаришту под вењацима (дућанима од грања) продаване су разне тканине, млетачка стакларија, чоха и ножеви из Немачке, муселими, готове хаљине, обуће, мириси, шећер, кафа, оружје, седла, свила из Алепа, ћилими из Смирне, посудије, коњи и др. На приштевски вашар долазили су доцније и трговци из Србије (1823.) Ами Буе рачуна исто да у Приштини има 7—9000 душа, међу којима је добар број православних Срба, а остало су Арнаути и Срби упола помуслимањени. Г. Јури-

шић наводи за Приштину 3000 домова, од којих је трећина српских. Јукић (1852) узима да у Приштини има 12—15000 становника, од којих је једна трећина Срба и Цинцара, а остало Арнаути. „Место ово знатно је порад трговине која из Румелије за Босну и обратно овуда пролази,“ вели Јукић. Међутим Гиљфердинг узима да у Приштини има само 1500 домова (1200 муслиманских, 300 православних). Све су куће тада у Приштини биле од испечене цигље, а улице уске и рђаво калдрисане. Макензијева и Ирбијева спомињу Приштину само као малу, нечисту варош са 11 џамија. Мартин Ђурђевић, који је неко време провео у Приштини као турски чиновник, описује (1869.) Приштину као праву варош са 10000 становника, већином муслимана.

У 19. веку Приштина је стајала у трговинским везама са Серезом, Неврокопом, Сарајевом, Београдом, Пештом. Трговина је била у рукама Срба. Приштина је почела опадати после прве „јангије“ (пожара) 1859. год. и друге 1863, када су варош и чаршија готово сасвим изгореле. Па ипак све до 1876. год. у Приштини се сваке године држао велики вашар, од 15. маја до краја истог месеца. Кад је 1873. год. косовска пруга била трасирана, Турци и Арнаути нису дали да пруга прође поред Приштине, и то је допринело даљем опадању трговинског значаја овога места. Железница је сада Приштину упутила на Солун, а везе са Скадром и Јадранским Морем прекинуше се. Пре железнице у Приштину су долазили Скадрани са дугим караванима, па су неколико месеци држали свој пазар. Приштина је неко време (1878.—1888.) била столица косовског валије. Кад се валија 1888. преселио у Скопље, смањен је и политички значај овога места.

ВУЧИТРН.

Вучитрн је био, вероватно, на месту старог Вицијанума. У другој половини 14. века помиње се као једно од места и градова који припадају Вуку Бранковићу. При крају 14. и у почетку 15. века бејаше врло жива и знатна трговачка варош. Много га посећиваху дубровачки трговци, који преноћиваху у његовим „становима“ (гостионицама), а царину вучитрнску плаћаху царинарници у селу Добреву близу Вучитрна. У Вучитрну су били двори Бранковића. 2. фебруара 1402. год. дубровачко веће решава да се госпођи Мари Бранковићки исплати некакав дуг и да ће јој новац бити исплаћен, ако она хоће, и у Вучитрну. У „Влчем Трну“ 1405. бави се госпођа Мара са синовима Гргуром, Ђурђем и Лазаром, и у своме двору 29. децембра потврђује повластице дубровачким трговцима. 1411. год. Дубровачка Општина препоручује госпођи Мари своје трговце. Исте године помињу се неки Дубровчани као закупници вучитрнске царине. Ђурађ Бранковић се бави у Вучитрну 1414. и 1419. год., а 1426. 22. априла у своме двору у Вучитрну склапа погодбу са млетачким послаником Алојзом Донатом; уз Ђурђа беху грачанички митрополит и војводе Лукач и Мркша. У близини Вучитрна и Митровице бејаше у 15. веку велика трговачка и рударска варош *Трепча*, у којој је било настањених Дубровчана, Сплећана и Млечана. Дубровачки консул у Трепчи старао се и о дубровачким трговцима настањеним у Вучитрну.

Вучитрн је пао под Турке први пут, вероватно, кад и Приштина, 1439. или 1440. Већ 1441. год. Шабалин-паша, „санџак (бег) западних страна“ пише Дубровчанима „на Вучиџм Трну“. По други пут је Вучитрн пао Турцима у руке вероватно кад и Ново

Брдо и Трепча, 1455. год. Турски извори бележе да су по паду Новог Брда пали у руке победиоцима и Трепча и Ташхисар са својим богатствима. После тога тек код Арнолда Харфа налазимо помен Вучитрна (Wolfsdorne). Путници 16. века Вучитрн спомињу као знатно место. Б Курипешин га назива великим тржиштем на Косову. Канеј Дифрен (1573.) помиње га као велико место са много џамија и каменим мостом на Ситници. Трепчански мајдани, вероватно, су нешто радили и у 16. веку, јер Александар Комуловић у својој релацији помиње и Трепчу као место богато златним и сребрним рудницима. Златне трепчанске мајдане помињу калуђери Дамњан и Павле у својој навођеној представи папи Клименту VIII. од 1597. године.

У 17. веку Вучитрн се спомиње као доста знатно место. Хаџи-Калфа га обележава као главно место санџака, *Велутерин*, „с оне стране Скопља и Приштине, близу Косова.“ Евлија Челебија набраја у њему: 2.000 кућа, текије, школе, једну богословску школу, леп амам, лепе винограде, воћњаке; куће су му биле зидане, ћерамидом покривене, а доста их је било и камених. Али је већ тада Челебија запазио да Вучитрн има изглед запушеног места и да му је чаршија мала. 1671. год. фра-Бернардин нађе у Вучитрну четири католичка дома са 30 душа; вучитрински католици имаху тада капелицу у једној кући. Да ли то беху Дубровчани трговци или какви „*lavoratori cristiani*“, какви се налажаху у оближњој Трепчи у том времену? У једном запису можда из 17. века Вучитрн се наводи као један од „цариградских конака“, други од Новог Пазара. Још 1685. год. радило се у трепчанским рудницима, али је Трепча већ у том времену била јако опала због турског зулума. Рад и трговачки живот у Трепчи и Вучитрну ускоро бежаху престали, јер аустријски извештаји од 1689. и 1690. год. саопштавају да је сваки рад престао у трепчанским рудницима, као и по рудницима око Вучитрна и Приштине.

Од 18. века Вучитрн је једна обична варош.

Најпре као столица вучитрнског санџаката, како га и Рико (1671.) помиње, доцније се убраја у ред главних места у ејалету битолском. Непознати Дубровчанин (Енгелов путописац) помиње га као конак; оближњи камени мост на Ситници, преко којег прелажаху путници 16. и 17. века, бејаше на суву, била га је обишла Ситница. Барон Божур га спомиње само као варошицу. У једном ферману султана Селима III, од 1798., помиње се „вучитрнски каза“. Барон Гамера (почетак 19. века) вели о Вучитрну само ово: има тврђаву у којој заповеда бег. Анри Пуквиљ мисли да има 400 муслиманских породица. Ами Буе назива га бедним и великим селом са 400 кућа; спадао је у приштински пашалук; ајанов конак налазио се у развалинама старог градића, о коме Буе мисли да је из времена цара Душана; имао је једну стару и једну нову џамију. Г. Јуришић бележи о Вучитрну: „Варош ова није толико голема. У вароши је тврдиња, која такође није голема. За ову тврђаву говори се да су је Војиновићи градили“. Фр. Јукић узима да у Вучитрну има 6—8000 становника све самих муслимана. Гиљфердингу Вучитрни више личи на село него ли на варош. У варошком насељу Гиљфердинг налази и православне: 400 домова, 250 муслиманских и 150 православних. Још је Гиљфердингу у Вучитрну пала у очи усред вароши на узвишењу стара тврђава са високим дебелим зидовима и са неколико кула. Већ 1872. М. С. Милојевић подиже број домова у Вучитрну на 1150 Вучитрни је тада, како је приметио Милојевић, водно слабу трговину. П. Балкански (1894.) рачуна у Вучитрну 7—8.000 становника. Г. Бр. Ђ. Нушић наводи да у Вучитрну кадгод бивају јаки пазари и да од заната има највише терзија и ковача.

МИТРОВИЦА.

Митровица се као варош развила тек у новије време, а ранијих векова се помиње као варошица и село. Као насеље Митровица је постала негде у 14. веку. Краљ Милутин приложи (1313.—1318.) манастиру Св. Стевана у Бањској „*цркву Св. Димитрија под Звечаном*“. По имену те цркве добила је ова варош своје име: *Д(и)митровица* или *Мишровица*. Г. Аврам Н. Поповић, добар познавалац топографије овога краја, мисли да је та стара црква Св. Димитрија била где су данас темељи старе цркве у митровачком гробљу. У 15. веку Митровица се помиње само код путописца Арнолда Харфа (1499., Mittrix).

У 16. веку Митровица се јавља као варош. Б. Курипешић назива је тржиштем на Косову (Ampshfeld), а Канеј лепом вароши у равници, где су невероватне множине воћа. У 17. веку Митровица је била мало али живо место; Маријан Болица (1614.) помиње је (Dmitrowiza) на такозваном „новом путу“, који води из Црне Горе у Сеницу, Нови Пазар и даље преко Косова. Хаџи-Калфа наводи је као кадилук *Метрофце* у санџаку вучитрнском. Евлија Челебија разликује две Митровице, Сремску од ове Косовске, о којој вели: „И на граници босанског вилајета има једна Митровица, чији је град опустео, а варошица међутим цвета“. На другом месту Челебија каже да Митровица има јаку тврђавицу само са једном капијом и без иједне добре зграде; у варошици има око триста кућа ћерамидом покривених, неколико дућана и по један хан, амам и џамија; код Митровице се свршава босански вилајет. Митровачка тврђавица, коју помиње Челебија, свакако је Звечан. Нешто доцније, П. Богдановић подиже број кућа у Митровици на 500; на Ибру је био дрвени

мост, којим су пролазили путници и каравани на овом живом друму; варошица се ширила у равници где се Ситница састављала са Ибром. Аустријски извештаји 1689.—1690. год. помињу Митровицу као варошицу у „Горњој Босни“. У том времену, веома тешком по српски народ, изгледа да је Митровица настрадала, јер се у 18. веку не јавља као неко веће трговачко место.

У ферману султана Абдула Хамида I. од 1776. Митровица се наводи као место које се даје у епархију новопазарском митрополиту Никодиму. Непознати Дубровчанин помиње у свом путопису „место звано Митровица. Дрвени мост на Ибру био је тада готово порушен и веома је опасно било њиме прелазити.“ Барон Божур назива Митровицу последњом вароши (бургом) Рашке, јер ту Ибар чини границу између Србије и Босне. Божур је дошао у Митровицу идући из Босне и Херцеговине и осетио је разлику између митровачког краја и земаља из којих је дошао. Пред Митровицом, вели Божур, путник се осећа да се налази у новом пределу, да је, према изгледу терена и температуре, променио и земљу. Винова лоза, која се од Херцеговине није видела, почиње опет да се јавља; кројеви кућа су мање нагнути; биволи у колима замењују волове; све изгледа ново, и биљке и животиње: то је друга земља, други људи и нов предео. Лепа и висока равница Косово (Cassova), чији бескрајни хоризонт као да се стапа с небом, изгледа још лепши као противност неравном и мучном терену.

Анри Пуквиљ прошао је кроз Митровицу 1807. године. С десне стране пута (идући из Босне) видео је на брду „стару и велику тврђаву“, а одатле на пола миље пружала се нова Митровица са 350 домова. Од старог моста на десет лукова виђаху се тада само остаци, а путници прелажаху Ибар на колима или јашући на коњима и биволима; предео је био богат житом, вином и конопљом. Доцније се (1828.) ова Митровица зове се *Пазарском Митровицом*. Ами Буе у Митровици набраја 200—300 кућа

са —800 становника, две џамије, два хана, сахатну кулу и неколико дућана. Фр. Јукнџ (1852.) рачуна у Митровици 300 муслиманских и 50 православних кућа. Митровица је тада водила неку трговину са Србијом и Белим Пољем. Гиљфердинг (1857) узима да у Митровици има свега 300 кућа. Близу варошице налазио се хан и поред хана велики камен, који је означавао границу босанског вилајета. Ту су муслимани из Босне и Херцеговине, враћајући се у своје крајеве, приносили курбан (клали овнове) као жртву у знак захвалности Богу, што су дотле здраво допутовали. Дотле су прваци босански излазили у сусрет новом босанском везиру, и у његову срећу и почаст клали курбан. О томе причају и данас стари људи у Митровици. Гранични стуб још стоји. Окупација Босне и Херцеговине прекратила је и те народне обичаје. Милош С. Милојевић (1872.) подиже број кућа у Митровици на 600, док Вј. Клајић (1878.) узима да их у Митровици има свега 350. Милојевић је приметио да је у Митровици слаба трговина, али се је варош тада већ почела подизати. До 1871. год. незнатно место, а од како је подигнута железница, Митровица је постала најживље косовско место, увозна и извозна станица такозваног Новопазарског Санџака.

Изнад Митровице и њене равнице, у углу који чини Ибар скрећући на север, на брду се налази још и данас добро очуван град *Звечан* који старији путници зову и *Митровачком Тврђавом*. Звечан помиње се још при крају 11. века као српска тврђава у борбама против Грка. Дебели и високи његови зидови бејаху понекад тамница оборених владаца и трговаца Дубровчана који су нешто скривили српским властима. У Звечану је сахрањен несрећни Константин Немањић, брат Стевана Дечанског (1322.), па је и сам краљ Дечански под стражом у Звечану завршио свој живот (11. нов. 1331.) 1331. год. за владе краља Душана, помиње се као господар Звечана и Ситнице млађи син госпође Данице, која је подигла цркву Св. Николе у селу Љуботену код Скопља.

Доцније се као господар Звечана и његове жупе јавља зет кнеза Лазара, челник Муса, коме цар Урош 1363. потврди „град за град Звечан за Брвеник, и жупу за жупу.“ Већ при крају 14. века у Звечану се јавља турска власт. Као посланик турског војводе Пашанта (у Скопљу), са пуномоћијем од султана и Пашанта („лист с печатом“), 1399. год. ради трговинског уговора у Дубровнику се бавио „Фериз Ђефалија (З)вечански,“ кога Дубровачко Веће 7. окт. 1399. обдари са педесет дуката.

У 16. веку Звечан помиње Б. Курипешић (1530.). Евлија Челебија наводи да се у близини Митровице налази некаква бекташка текија, а близу ове пуст град *Звечан*. Али Звечан у 17. веку није био сасвим пуст и без посаде. П. Богданић вели да се неосвојими и пуст град Звечан налази код Митровице на брду које се изнад равнице издиже као какав тороњ; у граду се тада као чувар налазио само један јаничар. Бенерал Пиколомини 1689. нашао је у Звечану турску посаду, и, према тврђењу М. М. Кабоге (1706), Звечан је био у оном крају једина тврђава коју нису могли Аустријанци освојити. Непознати Дубровчанин (1792.) помиње у свом путопису Звечан као пусту тврђаву. А. Пуквиљ га назива старом и великом тврђавом *Mitrovisca*. Барон Гамера вели о Звечану: „Код Митровице има градић који заслужује пажњу војника.“ Ами Буге, Г. Јуришић и Гиљфердинг видели су само руине од Звечана. Звечанске рушевине страдале су нарочито 1884. год., када је из зидова чупан материјал за зидање касарне и моста у Митровици. Још да поменемо да се Звечан пева и у нашим народним песмама: „У Звечану граду каменоме“ и наводи се сигурно лепа „вода са Звечана.“

*

Близу Звечана и Митровице, на путу Нови Пазар-Митровица, налазио се много чувени манастир Св. Стевана или Бањски Манастир, који је подигао краљ Милутин. У времену оснивања овог манастира *Бањска* се спомиње као село. По мишљењу Ст.

Новаковића Бањска је била све до Косовског Боја (1389.) знатно насеље са тргом, и да је тада пропало, о чему се одржала успомена у најлепшој нашој народној песми Страхинић Бан. Манастир је пак преживео косовску катастрофу, али је за турског времена прешао у рушевине. До 1450. год. у њему је било тело краља Милутина. 1462. год. нешто му приложи Мркшина удовица. Канеј је (1573.) нашао у Бањи добар каравансерај, топлу воду и развалине старе цркве. И пре Канеја, Б. Курпешкић спомиње рушевине манастирске. У 17. веку поред тих развалина и некакве тврђаве помиње се и насеље Бањска. Евлија Челебија описује Бањску као некакву праву тврђаву, али он, по свом обичају, и сувише претерује. На осам сати од Новог Пазара, вели Челебија, на улазу у једну клисуру, налази се четвороугаона тврђавица *Илица Бањска*, подигнута 1618. год. Ова тврђавица има посаду од 50 војника, топова, доста хране, магацина, џамију и хан. Испод ње, у вароши, има око 300 сиротињских кућа, покривених ћерамидом, и џамија. Мала илица, са 5—6 басена, лечи разне болести, због чега долазе болесници са разних страна, купају се и пију воду 5—6 дана, па кад оздраве враћају се кућама. Непознати Рус (1675.) помиње Бањску као преноћиште на путу. Дубровчанин М. М. Кабога прошао је кроз Бањску и вели у својим белешкама, да у њој има „минералних бања и стара тврђава наопако саграђена.“ „Енгелов“ путописац (1792.) помиње Бањску као место где се излази из Босне а улази у Румелију. Барон Божур спомиње село Бањску са топлем водом (термом) и четвртастом тврђавицом с малим кулама. Анри Пуквиљ нашао је у селу 40—50 кућа и трагове скорог српско-турског рата: манастир, џамију и неколико зграда скоро спаљених. Фр. Јукић и Ј. Х. Н. Бесаровић помињу да је Бањску поново спалио 1832. Махмут-паша. Ами Буе нашао је село Бањску са 40 кућа, на поштанском путу Митровица—Нови Пазар. Још је Буе уочио да су Турци од старог

српског манастира начинили неку врсту градића, у коме су се примећавале развалине једне џамије и сахатне куле. Под брдом на коме је био тај „градић“ била је бања где су се људи купали. У селу се налазила и једна механа. Босанац Ј. Бесаровић прошао је 1836. кроз „касабу Бањску,“ спаљену за „Мамут-пашина вакта.“ „Ту одемо у бању и окупамо се у врућој води, јер је то вода врло здрава и ту се многи болесници излијече. Та је бања близу Звечана града, како се улази у Косово.“ Г. Јуришић (средица 19. в.) помиње село Бањску, од града Звечана на левој страни Ибра. Фр. Јукић помиње *варошицу* Бањску са пет кућа и малом тврђавом. Гиљфердингу „жалкое местечко Бањска“ има 50 кућа (9 хришћанских), старинску тврђаву и у њој турске куће. В. Караџићу је Бањска *варош* у Косову. Вј. Клајић, по Бусе-у, узима да је Бањска *варош* са тврђавом начињеном од старе цркве, са 50 кућа и минералним врелима и купатилом око тврђаве. Сада је Бањска село од 50 мухацирских кућа; усред села је бања коју народ посећује; још се види делом очувано минаре на старој цркви, по народном предању у почетку 15. века претвореној у џамију. Народ још прича да је Бањска некада била већа но што је данас Митровица.

СЈЕНИЦА.

Сјеница се већ 1253. год. помиње као место где су Дубровчани могли пристајати и плаћати царину, а 1323. год. помиње се један дубровачки трговац „у жупи сјеничкој у месту званом Зерестина“, што значи да су Дубровчани трговали и са сјеничком жупом. На сјеничкој висоравни и у оном времену вероватно је сточарство било развијено и дубровачки трговци су у жупи сјеничкој куповали стоку и сточне производе. У том хладовитом и високом пределу, где се ливаде трипут преко године косе, лети су обитавали наши Немањићи и „на *Сеницах*“ имали дворац. У том дворцу цар Урош 29. септембра 1360. год. подари Дубровчанима повељу којом је њихове трговце ослободио неких ново-уведених царина. Судбина је била да скоро после сго година, 7. јула 1463. год., издаде Дубровчанима повељу и султан Мухамед II. „на *Синицах*“, вероватно у дворцу где се некад српски цареви и краљеви одмараху и повеље писаху.

У 16. веку помиње се (1531.) у дубровачким књижама поред Увца и Сјеница. Хјес путописац бележи да је сјенички крај веома обиан у трави и да даје велики приход бостанџи-баши у Цариграду. Само име Сјеница путописцу значи на „словенском језику“ земља сена. Иначе путописци 16. и 17. века само помињу Сјеницу као станицу на друму Дубровник—Нови Пазар. У опису путовања дубровачких посланика М. М. Кабоге и Ђ. А. Растића (1706.) помиње се „шарамнов или паланка Сјеница“. Занимљиво је, да је и народне песме зову *Старом Паланком*. У турско-аустријском рату 1736.—1739. јавља се „паланка Сеница“. 1776. год. Сјеница се помиње у једном султановом ферману као место које припада у епархију новопазарског митрополита. Барон Божур. Сјеницу назива варошицом, коју

брани четвртаста тврђава. У варошици Божур рачуна 3—4.000 становника. Куће су биле прикупљене у више група, раздвојене зеленим ливадама и водама стајајницама. Анри Пуквиљ узима да у Сјеници има 700 кућа и 9 џамија. Изгледа да је Сјеница ускоро настрадала у српско-турском рату 1809. год., кад ју је Карађорђе за кратко време ослободио од Турака. По једном запису Карађорђе „освоји Сјеницу, поруши град и изгна Турке“. Али Буе назива Сјеницу селом са 150 кућа брвнара, даскама покривених. Становништво је било већином муслиманско. Налазећи се на важном друму, мала Сјеница је тада имала пошту. Али ускоро као да се Сјеница нешто подигла. Јукић је назива знатном вароши са тврђавом. Гиљфердинг рачуна да у Сјеници има 304 куће (четири православне). Сједину вароши захватала је стара тврђавица са разваљеним зидовима и кулама. Рошкијевић (1868.) узима да Сјеница има 800—1000 становника. По њему сјеничко становништво живело је тада од сточарства. Па и данас Сјеница у главном живи од трговине стоком и сточним производима.

ПРИЈЕПОЉЕ.

Пријеполје се јавља тек у 14. веку као трг (mercatum), на коме се баве многи Дубровчани и одакле полазе у Дубровник многи каравани. У дубровачким књигама помиње се, да се 1345. баве у Пријеполју дубровачки трговци. 1359. иде из Пријеполја један караван, ко и задржа кнез Војислав Војиновић. У дубровачким књигама Пријеполје се спомиње и у 15. веку. И Харф (1499.) у свом путопису помиње Пријеполје. Путописци 16. века редовно наводе Пријеполје, али они више говоре о манастиру Милешеви него ли о самом Пријеполју. Канеј назива Пријеполје великом вароши хришћанском на Лиму; има трг снабдевен свима стварима и леп каравансерај. Павле Контарини (1580) означава Пријеполје као лепу варошицу са каравансерајом. Марин Ђици помиње га као отворену варош са 800 кућа. Лефевр (путописац француског посланика барона Сансија, 1611.) смањује број кућа на 300; куће су ниске и дрвене. У једном млетачком опису из прве половине 17. века, Пријеполје се помиње као „пазар“ са нешто мање од 800 кућа: некада ту бејаше тврђавица. У 17. веку Евлија Челебија пружа нам читав опис Пријеполја. Он ту дели Пријеполје на два дела: један му је (мала) на Лиму, *Горње Пријеполје*, са 50 кућа даскама покривених, са баштама, амамом и десет дућана; други му је део хиљаду корака ниже од првог, *Доње Пријеполје*, касаба, на ушћу Милешевке у Лим. Доње Пријеполје је веће и уређеније од Горњег, састављено од десет махала (6 муслиманских и 4 хришћанске), са 486 кућа, 100 дућана, 10 џамија и сахатном кулом. У турско-аустријском рату у 17. веку помиње се да су Аустријанци заузели и Пријеполје (1689). У 18. и 19. веку Пријеполје се мање помиње и истиче. Енгелов путописац помиње га као „мало

место“, Божур као варошицу, Пуквиљ узима да има 500 кућа, окружених вођњацима. И Буче рачуна да у њему има 500 кућа (један део хришћанских); лепи каравансерај из 16. и 17. века бејаше у развалинама. Фр Јукић назива Пријеполје доста знатном вароши, а Гиљфердинг „жалосном варошицом“ од 546 домова са 4000 становника (65 хришћанских домова са 350 душа). Ро кијевић (1868) зове га варошицом са скоро 2000 становника већином муслимана.

*

Некада врло важан трговачки друм Дубровник—Нови Пазар ишао је из Пријеполја долином Милешевке, близу манастира Милешева, а поред истоименог градића. *Милешева* помиње се у 13. и 14. веку као „место“ (село) у жупи Црној Стени, под којом треба разумети предео око манастира Милешева. Манастир је подигао краљ Владислав, који се звао због тога крститор милешевски, и који је 1237. „у славну лавру Милешеву“ пренео из Трнова тело свога стрица архиепископа Саве (Светог Саве). Због свечева тела, „храм Св. Спаса у жупи Црној Стени у месту званом Милешева“ (13. и 14. века), зове се у 15., 16. и 17. веку и „манастир Св. Саве Српскога у Милешеву“. „Манастиром Св. Саве“ зову га и неки путописци 16. и 17. века. У 14. веку милешевски калуђери су из Дубровника набављали велике количине уља за манастирску потребу. 1377. у Милешеву се босански краљ Твртко венчао за краља Србије, Босне и Приморја. Доцније се данашња Херцеговина звала „Војводством Св. Саве“, а херцеговачке се војводе зваху и „чуварима гроба Св. Саве“. Манастир и оближњи истоимени градић у 15. веку бејаху својина војводе Сандаља Хранића а затим херцега Степана. Тада дабарске властике столоваху у Милешеву, а у турско време пређоше у Сарајево. Милешевски митрополит Давид један је од сведока на тестаменту херцега Степана. Путописци 16. и 17. века редовно спомињу манастир Милешеву, а неки су и свраћали да га разгледају. Називају га лепим, великим и оловом покривеним

манастиром. Имао је много калуђера: по неким путописцима 20, по другима 50, 80 и 100. Калуђери су били предусретљиви према страним путницима и радо им показивали свечево тело. Манастир је и у 17. веку имао много земље, а калуђери су се хранили од земљорадње и милостиње коју су им највише давали Турци и Јевреји. Један путописац 16. века (Шено, 1547.) чак помиње да калуђере поштују и сами Турци. У 17. веку милешевски калуђери иду по милостињу и у Русију, одакле доносе руске штампане књиге. Лефевр вели о милешевским калуђерима да су бедно одевени и да живе сиромашки. У место звонима верне су позивали на молитву ударањем чекића у гвожђе привезано за уже. Неки путописци 16. века називају милешевске калуђере и незналицама (*ignorantz*), али оваква квалификација милешевских отаца свакако је долазила из верске нетрпељивости католичких путописаца. У времену 1544.—1547. год. у Милешеви су штампане српске црквене књиге и тај штампарски посао вршили су сами милешевски калуђери, међу којима су најзнатнији били Мардарије и Тодор. Тело Св. Саве остало је у Милешеви све до пред крај 16. века, док га нису Турци изнели и на Врачару спалили 27. априла 1594. год. Манастир је и после тога остао, али је у 17. веку настрадао. 1623. год. манастир се „подписао под бостан царев“, и много пострадао од поплаве у оном метежном времену. 1631. херцеговачки паша узео манастиру велику глобу. 1638. изагнаше из манастира „бостанџие“. 1688. и 1689. опусте и огњем сагоре и лавра Милешева. Стари манастир, који још 1857. Гиљфердинг и Рош-кијевић видеше у развалинама, би обновљен 1864. до 1868. год.

Близу манастира Милешеве био је градић *Милешевац*. У 15. веку Милешевац се спомиње као градић херцега Степана. У 16. и 17. веку у овом градићу налазио се диздар или кастелан са малом посадом. У подграђу је у 17. веку била варошица или село од стотину кућа и каравансерај, а ста-

новништво је спадало под јурисдикцију пљеваљског кадије. Евлија Челебија много говори о „граду Милешеву“: То је тврд град на високој литици; има 12 кула, амбаре пуне хране, 20 лепих кућа, даском покривених, џамију; градски диздар заповеда над 150 војника. Доња варош (подграђе) није особито лепа и уређена; има око 60 даском покривених кућа, десетак дућана, џамију и хан. У 17. веку јавља се поред српског имена ове тврђавице и турско име *Хисарџик*, где су 1688. хришћани претрпели неуспех. У почетку 18. века у подграђу Хисарџика виђаху се неколико кућа и двори негдашњег великог везира Сулејман-паше, који беше родом из овога места. Још при крају 18. века у Хисарџику бејаше стража ради сигурности путника, а даље у долини на пустом месту хан Милошев До. У марту 1807. год. туда прође Анри Пуквиљ и он нађе у долини развалине спаљеног манастира (Милешева), а на врху шиљастог виса развалине од града (Милешевца, Хисарџика). Ами Буе виде на стени градић са кулицама и мазгалама у градским платнима, а испод градића неколико кућа и џамију. Фр. Јукић назива Хисарџик малом варошицом у пријеполској нахији. Гиљфердинг нађе на подножју брду, на коме је разваљен град Хисарџик, неколико разбацаних муслиманских кућа и џамију готово разрушену; у близини је било село Милошев до са 5 домова и 35 становника. И данас се тај порушен градић, као и муслиманско село испод њега, зове *Хисарџик*.

ПЉЕВЉА.

У римско доба на место данашњих Пљеваља била је некаква римска варош, чије је име почињало на S. У 15. веку Пљевља се звала *Брезница*, а тако се спомињу и у дубровачким књигама. Данашње име јавља се већ у 15 а турско име, *Таслица*, у 16. веку. Путописци 16—19. века зову их и српским и турским именом. У стиху једне народне песме: „У *Ташлици* шеру бијеломе.“

У 16. веку помиње се *место* Пљевља Зено их назива селом, а Канеј варошицом (borgo, bourgade). За одмор путника и трговаца у Пљевљима је већ у 16. веку био простран и оловом покривен каравансерај. У 17. веку Пљевља као да су нешто порасла и добила важност као столица херцеговачког везира. Дефевр их описује као отворену варош са 400 кућа, три џамије, два каравансераја и кафаном. Хјес путописац назива их вароши (bourg). Пљевља су тада, по овом путописцу, била насељена све самим муслиманима и обично је овде столовао херцеговачки санџак бег. Гргичевић (1626.) и један млетачки извештај тога времена подижу број кућа у Пљевљима на 5—600. Пљевља су била тада добро насељен „пазар“ на брежуљку изнад лепе равнице, и херцеговачки санџак ту је понајвише долазио да зимује. Хаци-Калфа назива Пљевља „столицом бега од Херсека“. Евлија Челебија даје ову статистику тадашњих Пљеваља: 700 даскама, ћерамидама и плочама покривених кућа у пет хришћанских и пет муслиманских мала, у чаршији око 200 дућана већином пушкарских, 10 џамија, 3 мектеба, 2 медресе, 2 текије, 3 хана, 1 имаре, 1 амам. Пљевља су била отворена варош, без тврђаве, столица херцеговачког паше. На гласу су били пљеваљски коњи. Према једном анонимном опису Босне и Хер-

цеговине из времена 1718.—1739., Пљевља у 18. в. нису се по величини разликовала од Пљеваља 17. в.: имала су 600 кућа. Енгелов га путописац назива знатним местом. Божур назива Пљевља варошицом од 2—4000 становника готово све самих најљућих муслимана из Босне Капетан Ру-ја а-Мазелијер спомиње Пљевља (1806.) као варош од 5—6000 становника. Анри Пуквиљ рачуна да у Пљевљима има 400 муслиманских домова. У једном анонимном опису Босне и Србије од 1810. год. Пљевља се помињу као главно место у Херцеговини. 1818. год. због некакве барутне експлозије изгоре сва чаршија у Пљевљима и том приликом многи људи изгибоше. 1836. „касаба Таслича“ пострада и од колере. По Бучевој оцени Пљевља су тада имала на 300 становника, већином Срба муслимана, шест џамија и пошту. Јукић назива Пљевља доста знатном вароши. И одиста су Пљевља порасла у том времену, како нам то сведочи Гиљфердинг. Била су после Мостара најживљи трговачки град у Херцеговини. Бројала су на 650 муслиманских и 115 православних домова, са 6000 становника (1000 православних Срба). Имала су седам џамија. По Вј. Клајићу (1878.) Пљевља су порасла после двадесет година тек на 7000 становника.

У 14. и 15. веку Пљевља су посећивали дубровачки трговци, а свакако су га посећивали и у новом веку. Имамо један спомен да су се у Пљевљима виђали дубровачки трговци и њихови повереници до пре неколико година пред пад Дубровачке Републике. Неки Иван Матков пише 10. маја 1800 год. из Пљеваља неком Сави у Дубровнику, да му турске власти не даду више куповати нити што је купио да изнесе, јер му је везирска бурунтија, коју му је (Сава) дао, лањска, а треба нова; Турци му веле: Ако си дубровачки човек, а ти донеси нову бурунтију, па ти нећемо ништа бранити. После окупације, од 1878.—1908., Пљевља су добила аустријске гарнизоне и то је у варош унело више промета.

НОВА ВАРОШ.

Нова Варош помиње се тек у 16. веку и то као *Скендер-пашина Варошица* или *Паланка*. Тако је називају путописци 16. века. Данашње своје име ово је место добило у 17. веку. Евлија Челебија помиње Нову Варош на подножју неке планине; Челебији је Нова Варош леп, напредан, украшен град, и ако није велики; има 2000 кућа и све су куће украшене дивним вртovima. И у 18. веку помиње се Нова Варош. У једном запису од 1744. г. Нова Варош се рачуна у Стари Влах. Према неколиким записима 18. века види се да је у Новој Вароши било Хришћана и у 18. веку. Једним својим ферманом од 1776. султан Абдул Хамид одређује Нову Варош у епархију новопазарском митрополиту. У 19. веку Нова Варош је била варошица чији су се становници бавили понајвише трговином стоком и сточним производима. Радили су са Србијом, Сарајевом и у новије време са Скопљем. Већина становништва је била православна. Јукић рачунаше да у Новој Вароши има 210 кућа (60 муслиманских, 150 православних), Гиљфердинг 300 (100 м. + 200 пр.), Рошкијевић 1000—1200 становника, већином Срба.

ПРИБОЈ. БАЊА.

Прибој се јавља тек у турском времену, први пут у 16. веку. Бенедикт Курипешин (1530.) и Аноним (1532.) помињу га као „трговиште“ *Прибон*. На брду на утоку Лима у Дрину налазиле су се тада развалине неког градића, који се такође звао Прибој. У једном запису од 1579. помиње се место Прибој. Хаџи-Калфа га зове *Перепун*. Евлија Челебија набраја у Прибоју: 300 кућа, 3 хана, џамију, али тада Прибој није имао чаршије. Барон Божур назива Прибој (*Préboi*) отвореном вароши на Лиму. Јукић и по њему Клајин рачунају у Прибоју 26 кућа (и два хана), а Гиљфердинг 30 муслиманских и 4 православне куће.

*

Изнад Прибоја, на Лиму, налази се манастир Св. Николе, који се зове *Бања*, по лековитој бањи уз манастир. При овом „манастиру Св. Николе у Дабру“ Св. Сава је основао епископију. У 14. веку то се место зваше „*Сриски Дабар*“, као што се и крај око манастира и Прибоја зваше *Дабар*. То старо име манастира Св. Николе у Дабру на Лиму, као и митрополија дабарска, остало је и у 16. и 17. веку. По томе сарајевска митрополија, која је из Дабра пренесена у Сарајево тек у 18. веку, и носи име „дабробосанска“. Данашње име *Бања* постојало је, изгледа, и раније. Арапски географ Едриз (1153.) помиње малу, добро насељену и добро утврђену варош *Бању* (*Bania*) на ушћу реке Лима (*Lina*). Можда је ова Едризинева варош *Бања* Прибој 12. века, или ће бити то варошки и градски центар жупе Дабра код манастира Св. Николе. Један јеромонах из овог манастира зове се Димитрије *Бањан* (1670.) Због лековитости воде манастир су Бању за турског времена посећивали многи болесници, а у источној Босни је популарна све до наших дана.

БИЈЕЛО ПОЉЕ.

Бијело Поље постојало је, изгледа, и у Средњем Веку. Црква Св. Петра и Павла, коју Бугари 1253. год. попалише, била је близу Бијелог Поља. Столица лимске митрополије, која се помиње 1442. год., била је, по И. Руварцу, у Бијелом Пољу, и та се митрополија звала и *петровска* (по цркви Св. Петра на Лиму), иначе се Бијело Поље мало помиње. У 17. веку наводи се Бијело Поље као место ко им пролазе каравани натоварени разном сировином. Млетачки провчдвр Пиер Дуодо извештава 10 фебруара 1690. да су Црногорци натали један трговачки караван, који је ишао из Подгорине у Бијело Поље (Bieloroglie), а био је натоварен кожама, воском, дуваном и др. 1686. год. помиње се владика *бихорски* Висарион, а то је свакако из лимске или петровске митрополије која је 1720. дата рашком митрополиту Арсенију Шакабенди. У 18. веку помиње се *место* Бијело Поље, које је било 1716. ферманом султана Абдула Хамида одређено новопазарском (рашком) митрополиту. Помиње се да је 1806. год. грађен „град“ око Бијелог Поља, и вероватно због тога „града“ Јукић назива Бијело Поље „варош зидом опасана“. По Јукићу, Бијело Поље у средини 19. века водило је знатну трговину са Новим Пазаром и имало је око 3000 становника. Нешто опширнији опис Бијелог Поља пружа познати француски консул Хекар (1865): Бијело Поље је мала варош, са једва 3000 становника, 500 кућа сазиданих од камена, окружених баштама и воћњацима; оближња племена доносе своје производе на пазар који се држи сваког четвртка у чаршији од 30 дућана; знатна се трговина води воском, маслом, коњима, овцама, говедима, што се извози у Далмацију. У то време на гласу је била стока онога краја. Турци су Бијело Поље звали

Акива. Да поменемо да се у 16., 17. и 18. веку наводи храм Св Николе близу града Бихора, на Лиму, не далеко од места Бијелог Поља, у *Никољ-пазару*. *Никољ-пазар*, који се помиње у 16 веку и као место близу града Бихора, вероватно је било тржиште око цркве Св. Николе, ако то није и само Бијело Поље, јер се једна црква у Бијелом Пољу још увек зове *Никољац*.

БЕРАНЕ.

Беране је варош несумњиво из новијег времена, јер се ранијих векова и не помиње. Крај око Берана припадао је жупи *Будимљи*. Столица будимаљске епископије, коју је установио Св. Сава, био је манастир *Ђурђеви Стубови*, који данас грађанима Берана служи као варошка црква. У овим Вasoјевићким Ђурђевим Стубовима, на четврт сата од Берана, сахрањен је жупан Првослав син великог жупана Тихомира а синовац Стељана Немање. У записима 16. и 17. века помиње се *место* Будимља близу манастира Шудикове, што се може односити на варош Беране. Б. Лалевих и И. Протић узимају да је овако постала варош Беране: Кад су сва беранска нахија и доста велики део Вasoјевића у Црној Гори потпали под Турке, том приликом Турци начине град и варош око њега, па варош назову по месту где је подигнута *Беране*, а тврђаву Јасиковац.

РОЖАЈ (ТРГОВИШТЕ)

Рожај се раније звао *Трговиште*, а тако се звао и цео рожајски крај. И данас Турци зову *Трговиштем* рожајски округ, као и главно место тога округа, Рожај. Рожај се не помиње пре 17. века. Хаџи-Калфа га назива *Тиргушином* (Трговиштем), а ставља га између кадилука: Нови Пазар, Бихор и Подлимље. Тада је, како је забележио Хаџи-Калфа, Рожај био насељен све Србима. Евлија Челебија помиње трговишког кадију који је зависио од новопазарског. Старим именом Трговиштем Рожај је назван и у неколиким султанским ферманима из друге половине 18. века. Тада је Рожај љуто пострадао. По једном запису од 1764 год. неки Осман-паша „изиде на Рожае, и поара и попали — не остаде ништа живо.“ 1710. Рожајци се побунише против Турака, али ова буна би угушена, сиротиња пострада и *Трговиште* опусте опет. Али и после тога Рожај се временом прикупио у село. Ами Бусе помиње *Рожај* или *Ружај*, арнаутски *Ружаја*, село са 60 кућа, где има механа и мала џамија.

ПЛАВ. ГУСИЊЕ

У споменицима (владавачким хрисовуљама) 13. и 14. века *Плав* се јавља као *жупа* са својим селима, Плављани већином као рибари, а језеро им се зове „*бласто*“ или „*бара*.“ Вероватно на месту данашњег Плава бејаше у 14. веку „*село у Плаве*.“ Бањски манастир Св. Стевана имао је у Плаву 14 рибарских кућа и ловиште, у коме нико није смео ловити сем манастирских људи за рачун манастирски, иначе је била казна 12 волова. У Плаву су имали своје рибаре Дечани и манастир Св. Арханђела Михаила и Гаврила код Призрена. Год. 1435. помиње се да Плављани иду у Скадар по сѐ. За српских владалаца риболов је био развијен на Плаву, а и за турског времена помиње се рибарење, само што су некад манастирска ловишта присвојили Турци. У 16. веку Плав се помиње као место на оном друму, којим су млетачка пошта и курири ишли сувим од Котора у Цариград. Тада, као и у 17. веку, Плав је био добро насељен предео, из кога су ишли и за три дана стизали у Котор дуги каравани (по каткад од по 200 коња), натоварени вуном, житом, сиром, воском. Ту трговину спречавале су Клименте (арнаутско племе) својим упадом у Плав, а да би то омели, Турци 1612. год подигоше на граници климентској тврђаву Нови Град. Хаџи-Калфа помиње га као место *Пулав*, 19 дана удаљено од Цариграда, а насељено Црногорцима. Један италијански извештај 18. века напомиње да је на Језеру развијено рибарство. Ами Ђуе назива Плав варошицом са 100 арнаутских и српских кућа. Г. Јуришић (средина 19. века) подиже број домова у варошици Плаву на 400, од којих је тек четвртина било Срба. О плавском рибарству Јуришић је забележио: „Између Плава и Гусиња налази

се једно језеро, које је с риболовом богато. Овај је риболов манастира Дечана, но сада су га Турци плавски и гусињски присвојили.“ Хекар рачуна у Плаву 300 кућа са 3000 становника (две трећине муслимана, трећина православних); мала чаршија од тријестак дућана била је у средини ове варошице, где су околна племена сваког четвртка долазила на пазар. И данас се прича да су и Кучи долазили у Плав да купују жито, вино и друге потребе. За турске владе лов је на језеру био слободан, али се мало кућа занимало рибарством.

Много мање знамо о Гусињу ранијих векова. По мишљењу Ф. Рачкога, Дукљанинова жупа Guise-pio биће да је Гусиње и његов крај. У 14. веку у жупи Плаву бејаше село *Гусино*, што је, ван сваке сумње, данашње Гусиње. После тога ова забачена варошица јавља се тек у 18. веку. У једном ферману султана Абдул-Хамида, од 1776. год., Гусиње се помиње као место дато новопазарском митрополиту. Ами Буе рачуна у Гусињу на 300 домова српских и арнаутских. Тада је Гусињем, као и Плавом, управљао муселим који је зависио од скадарског паше. Јуринић приказује Гусиње као варошицу од 400 домова, од којих је само четвртина Срба. Хекар смањује број Срба на 50 домова, а рачуна да Гусиње има 4000 становника. Гусињска је чаршија тада била мала: имала је 50 дућана, али је Гусиње било чувено са свога октобарског вашара, на који је, по тврђењу Хекареву, долазио свет из целе Румелије. И данас се зна у народу да су у старије време и Кучи имали веза са Гусињем, где су ишли по жито, вино и друге потребе.

ПЕЋ.

Пећ, славно седиште српске патријаршије, наш Кијев, први се пут помиње око 1202. године, а 1220. као село у жупи Хвосну. Утврђени манастир близу Пећи био је најпре, од краја 13. века па до 1346. год., столица „митрополије хвостанске“ и „епископа хвостанског“, а доцније све до 1766. (са извесним прекидима) столица „велике цркве пећске“, „велика црква арх-епископија у Пећи“, „велике цркве архиепископије и патријаршије српске з-ане П ђ“. Још Св. Сава је у Хвосну установио епископију у селу Студеници близу Пећи, па се ова епископија звала и студеничком, а за разлику од Немачке Студенице, и Мала Студеница. При крају 13. века, у једној хрисовуљи краља Милутина, помиње се *Пек* и *Пешта архиепископова*. Краљ Милутин (1282.-1321.) учинио је Пећ средиштем српске црквене власти. Он је, на име, преместио столицу поглавице српске цркве, само талног српског архиепископа из Жиче у Пећ 1346. г. пећски је архиепископ проглашен за пећског патријарха а Пећска Архиепископија за Пећску Патријаршију, из које се у црквеном погледу господарило над свима српским православним епархијама. Српска Пећска Патријаршија трајала је до пропасти српске самосталности на Дунаву 1459 г. Тада су је Турци укинули, а њену власт пренели на охридског архиепископа. 1557. српска Патријаршија обновљена, опет са седиштем у Пећи; а 1766. је Турци понова укинули и подвргоше под власт Васељенске Патријаршије у Цариграду.

Али Пећ није била позната у Средњем Веку само због оближње владичанске, митрополитске и патријаршијске столице, него и као живо трговачко место са дубровачком колонијом. У 14. веку Пећ

се помиње као место које походе дубровачки и которски трговци; домаћи трговци (Пешанци) походе Коор, где закључују трговачке послове са Млечанима. Трг се држи поред манастира, а јурисдикцију над пешким тргом, као и над пешким панађурима, врши пешки архиепископ, доцније патријарх. Пешке панађуре походе дубровачки трговци и у 15. веку. 1410 у Пећи се бавио Ђурађ Бранковић са мајком Мром и братом Лазаром.

Иза турског промета Пећ је била позната широм српског света због „српске патријаршије пећске“. 1450. патријарх Николим пише у Пећи повељу манастиру Хилендару, који је имао имање у Пећи. У 16, 17. и 18. веку помињу се као господари Пећи феудална фамилија Махмуд-беговића. Један је од њих, према извештају млетачког изванредног провидур Пјетра Диди, од 10. фебруара 1690., попалио Пећ (castello Pech) Аустријски извештаји тога времена помињу Пећ (Pechia) са 130 села у пешком пределу. По једном запису, 1720. пећски патријарх „својим градом са полатама“; то се свакако односи на орађени манастир, који је пострадао од Махмудбеговића 1690. год. У 18. веку у Пећи је било сасвим разумљиво и српског првогласног становништва. 1736. год. помиње се у Пећи неки господар Петар Андрејевић. 1738. и 1739, морила је „љута болест, чума, по Пећи“, од чега „помре много благочастивих хришћана“. Један Махмуд-беговић, Кариман паша, подиже 1762. око Пећи „шарампов“ (шанац).

Путници 19. века истичу Пећ као знатнију варош у Турској. Тако Ами Буе рачуна у Пећи на 2000 кућа са 7—8000 становника, међу којима је добар део био православни Србин. Трговачка важност Пећи тога времена огледала се у томе што је пећска чаршија имала преко 960 дућана. Готово у истом времену (1838), кад и Буе, и доктор Милер истиче Пећ, у којој рачуна 2.400 кућа са 12.000 становника (130 православних и 20 католичких породица). У чаршији од 960 дућана владала је велика живост све до заласка сунчевог. Становници су се бавили

и свиларством и земљорадњом. Најважнији су пољски производи били воће и дукан; с јесени зидови готово свију кућа били су окићени низовима дукана. По Милеру, и Јукић узима да у Пећи има 12.000 становника, али Јурчић пење број становништва на 4000 домова, а Гилффердинг на 4000 муслиманских и 800 хришћанских кућа. И ако је Пећ за турског времена била знатна гарз, ипак, према њеној величини, трговина се није могла развити због познате и велике и опште несигурности од Ар ауташа онога краја, „где су сви били јавни хајдуци“. Трговачки друмови постали су и тешки и опасни. Још у Буево време требало је од Пећи до Скадра четири дана заморна и опасна путовања, а некада се тај пут прелазио за 16 сати.

БАКОВИЦА (БАКОВО).

Крај око данашње Баковице звао се у Средњем Веку *Алтин* или *Алтинска земља*, па и данас Турци предео Баковице зову *Алтунели*. У тој жупи, Алтину, у турско доба постала је варош, коју су Турци и Арнаути прозвали *Бакова*, а Срби *Баковица*. У осталом мало је спомена о Баковници турскога времена. Најстарији су спомени тек из 17. века. Турски географ. Хаџи-Калфа помиње је као варошицу *Јакова* близу Призрена. Папски изасланик Стеван Гаспари у свом извештају од 1671. године спомиње Баковицу (Јасова) у реду главних вароши у Србији. Те године Фра-Бернардино нашао је у Баковници (Јасово) само једну католичку кућу, „која је живела од трговине“, а бројала је шест душа. Некада, само пре 35 година, додаје Фра-Бернардино, било је у овом месту 80 католичких кућа са 600 душа, и временом су се ове католичке куће делом „истурчиле“, да би само дажбине избегле. Аустријски извештаји из краја 17. века помињу Баковицу са многим селима у околини. После сеобе Срба у Аустрију с краја 17. века настало је јаче насељавање Арнаута и у самој Бакови. Вероватно због многих Арнаута наш народни песник Баковицу зове и *Арнаут-Пазаром*. Иначе, Баковица је добро позната у народној песми и лепо се памти порука Милоша Војиновића Баковници Вуку:

Толики ти родили гроздови
У питомој твојој Баковници!

Ами Буе узима да у Баковници има 8000 становника и 6—7 џамија. Међутим доктор Милер (1844.) пружа статистику којом показује да је Баковица у том времену била много већа варош, него што је Буе проценио. На име Милер набраја у Баковници: 1900 кућа, 11 џамија, 640—650 дућана, 18000 муслимана,

2600 православних, 450 католика, а по народности: 17000 Арнаута, 3800 „Словена“ (Срба), 180 Турака, нешто Цинцара и Цигана. Јуришић број домова у Ђаковици подиже на 4000: 100 домова српских, а остало до 4000 арнаутских и „латинских“ (католичких). Јукић усваја, од прилике, Милерову статистику: 2000 домова, до 20000 становника (2300 православних, 450 католика, а остало Арнаути муслимани). Гиљфердинг рачуна да у Ђаковици има 3500 арнаутских муслиманских домова, 120 хришћанских (православних и католичких). Хришћани у Ђаковици тада су се бавили занатским пословима: католици су били искључиво златари, а православни седлари, дридари и молери.

ДЕБАР

Дебар спада у ред старијих вароши српских земаља. У познатој повељи цара Василија II од 1019. год. Дебар се помиње као место које принада битољском владици. Доцније као да је и Дебар добио своју епископију, јер се 1107. год. помиње епископ дебарски. Столица те дебарске епископије могла је бити, по претпоставци И. Јастребова, данашња *Пишикопеја*, главно место Доњег Дебра. Те се године, 1107., помиње да је Дебар заузео од Византинаца нормански војвода Бохемунд. У 13. веку Дебар помиње (1257.) Акрополита, као град Дерба, у који је он дошао из Драча идући даље кроз Маћу. Али у Средњем Веку, као и у Новом, под Дебром се разумевао не само данашњи *град* Дебар, него и његова област и предео. У уговору савеза између Карла од Валоа и нашег краља Милутина од 27. марта 1308. год. помиње се „*предсо Дебар*“ (kontrata de Deber). У опису живота краља Милутина наводи се да је краљ Милутин освојио од Грка и „земљу дабрскују.“ У једном запису од 1553. год. помиње се „дебрски предс.“ Феликс Петанчић (1502.) помиње Дебар (Dibri) као јако насељен град. Хаџи-Калфа назива Дебар *Дебра*. *Дири*, и ставља му положај на 17 дана од Цариграда, између Охрида, Кичева и Тетова, а зна да кроз дебарски крај протиче „отока језера охридскога, велика река Дрим“. Барон Божур разликује две вароши Дебар, обадве насељене једним ратоборним турским племеном, које даје Турцима најбоље регруте за Алжир. И Пуквиљ разликује две вароши Дебар: Горњи Дебар са 200 домова и Доњи Дебар са 700. Ами Буе набраја у (Горњем) Дебру 4200 становника, 64 дућана, џамију и каравансерај, а напомиње да је становништво Дебра вредно. Доктор Милер рачуна у Дебру 500—540

кућа са 4200 муслиманских Арнаута, који се занимају израдом челичних и кожних ствари, бојацилуком и бозацилуком. Консулу Хану 1863. год. причали су да у Дебру има 2000 домова, већином муслиманских. Васил Кнчов (1900.) у својој статистици узима да у Дебру има 15500 становника. Да поменемо још да су Дебарци познати били и за турског времена као одлични „зуграфи,“ „изографи,“ који су градили цркве, резали иконостасе и сликали иконе.

СТРУГА.

Струга се помиње у византијским изворима у почетку 11. века. У 14. веку као да су биле две Струге, подељене реком Дримом. Једном својом повељом (1342.—1345.) краљ је Душан цркви Св. Богородице Перивлесте у Охриду поклонно на Охридском Језеру: *Стругу Враниску, Стругу Малу*, цркву Св. Николе са имањем и седам рибара и „стас“ пољско имање у Мислешеу. На Дероковој карти Охридског Језера обележена је црква Св. Николе на полуострву Трепету, које са запада продире у Језеро. Близу Струге и данас се налази село Мислешево. У једном запису од 1590. помиње се Струга са црквом Св. Ђорђа „у језеру“. У 16. веку Струга, изгледа, није било безначајно место. Бернардов путописац (1591.) помиње Стругу као село са каравансерајем, али и као житарски трг, са кога је жито дугачким караванима извожено у Љеш, где му је добра цена била. Један караван од 500 коња натоварених житом из Струге срео је поменути путописац између Тиране и Елбасана. Товар жита тада се продаваше четири талира у Љешу, а два и по у Струзи. Хаци-Калфа помиње место *Устарурга*, „на једном малом језеру“, на два дана од Елбасана, одакле се (од Струге) одваја пут у Скадар. Барон Божур помиње „варошицу Стругу“. Пуквиљ нешто опширније говори о њој. Тада је Струга била Дримом подељена на два дела, која су била везана дрвеним мостом. Пуквиљ рачуна у Струзи на 3.000 становника.

У току 19. века Струга је становништвом била неко време опала, али се пред крај истог века подигла у неколико. Бусе, Милер и Јукић рачунају у Струзи свега 1300 становника; Хан узима да у Струзи има 611 кућа (на левој обали Дрима 361.

хришћанска, на десној обали 220 муслиманских и 30 хришћанских); В. Кичов (1891. и 1900.) узима да у Струзи има 800 кућа са 4600 душа, г. Нушић (1892.): 836 кућа са 4312 становника (већина Срби, 500, а 336 турских кућа), Славејков (1898.): 620 кућа. По Бие-у, Милеру, Јукићу и Хану, Струга је око половине 19. века била доста жива варошица. У њеној је чаршији постојало прилично дућана (Милер: 280, Хан: 180). У фебруару и септембру држао се чувени струшки вашар, на коме су се продавале сировине околних крајева и Средње Албаније. И један и други вашар трајали су по 14 дана. Главно пак занимање Стружана и главни извор њихових прихода било је и тада рибарство: хватање и сушење јегуља и других риба. Бие-у су пале у очи по селима око Језера на све стране разапете рибарске мреже и рибе што су се на сунцу и ветру сушиле. Хватање рибе и тада се дало под закуп. 1863. закуп је износио 230.000 гроша. Главни закупник издавао је право ловљења рибе околним сеоским општинама, па је од тога добијао још толико преко свога закупа.

Стругу пред крај 19. века описали су В. Кичов г. Бр. Ђ. Нушић и П. Р. Славејков. Струга је тада била лепа и доста велика варошица. Леп дрвен мост спајао је два дела ове варошице Дримом подељене. На десној обали биле су готово све саме муслиманске, а на левој хришћанске куће. Још се држао негдашње богатство Стружана. Куће су им биле лепе и већином двоспратне и троспратне. Вероватно због негдашњег богатства Стружана и лепоте њихова места, постала је она народна изрека: „како Струга нема друга“. Некада је Струга била одиста богата варош. Трговала је са Албанијом, и из тога је времена у Елбасану колонија Стружана, која се тамо још држи. Негдашњи чувени струшки вашар још се памти, и једно место више Струге зове се и сад *Панађуриште*. Струга је опала када су Арнаути својим друмским разбојништвом одбили трговце од струшког трга и вашара. Стружани се сада посветили локалној трговини и обилном ри-

барству. На 300 метара од моста Дрим се рачва и прави три острва у свом кориту. То се место зове *Даљан*. Ту су намештене тршчане лесе, у које се хватао шаран, пастрмка, а највише јегуља. Преко речних рукаваца били су намештени мостови за прелазак на острва и долазак до леса. Јегуља је највише падала, када се због јужног ветра језерска вода узмути и риба нагне у Дрим. Риботов само на Даљану издаван је под закуп за 120—150000 гроша. Јегуља је клана, сољена и даље разношена. При свем несигурном стању на друмовима због Арнаута, ипак се преко Струге по мало трговало и са Албанијом. Преко струшког моста прелазили су покаткад каравани натоварени тулумима уља из Елбасана. Суботни пазар био је велики и богат. Струшко посуђе на тргу је уживало после велешког најбољи глас. Стружани су као пекари и грнчари одлазили у гурбет у Србију, Румунију, Скадар и друге вароши поред Јадранског Мора.

Неке су српске вароши опале у турском времену и због превелике несигурности од разбојника Арнаута. Поглавито због тога опали су Охрид и Струга. Ако западним делом старог Игњатијевског Пута завлада уредан и безбедан живот, оживеће и обогатиће се и вароши на њој Охрид, *Струга*, Елбасан, и Драч.

ТЕТОВО.

Тешово се помиње као село и трг. *Хтешово* или *Хтетова* на реци Хтетоској или Хтетовштици, која упада у Велику (Вардар). Тада је у Тетову био чувени Манастир Св. Богородице, који се у споменицима зове „Мати Божија Хтетовска“, „Богородица Хтетовска“ и „Манастир Свете Богородице и Чудо ворице Хтетовске“. Манастир овај помиње у 13. веку Димитрије Хематијански. Манастир је био богат и, према попису из 14. века, имао је велико имање: њиве, ливаде, винограде. Поред манастира, о сави манастирској, држао се у 14. веку вашар, на коме су трговци плаћали и ту царину као и на панађуру код цркве Св. Ђорђа у Скопљу.

Тетово Турци зваху *Калканделен*. Турско се име јавља тек у 17. веку; оно није могло истиснути српско, средње еквено, и вероватно ће се временом изгубити и заборавити. Шта више, старо име за тетовску жупу Полог одржало се и у 16. и 17. веку. Према једном српском запису, на Петровдан 1537. год., цар Сулејман прође „низ Полог“; вероватно је том приликом султан прошао и кроз Тетово. У 16. и 17. веку у Тетову је била столица велике полошког. 1565. помиње се „епископ положски богочрањиваго места Хтетова“, а 1641.—1646. бејаше Никанор владика „Скопју и Пологу“, само се из те белешке не види, где је становао тај владика Никанор, у Скопљу или Тетову? Хаџи-Калфа помиње Тетово и српским и турским именом. Он зна да се Тетово налази на источној страни Шар-дага (Шар-планине), 17 дана од Цариграда, недалеко од извора Вардара. Још је Хаџи-Калфа забележио о Тетову: „Место Тетово наслања се на брег и има многе баште“. Аустријски извештаји од 1689. год. помињу

варош *Tetova*. Можда је и Тетово, као и друге вароши настрадало при крају 17. века, јер никаква спомена немамо о Тетову читава 18. века. Тек га Пуквиљ почетком 19. века помиње као „*сиромашну варошицу Калканделук*.“ Ами Б.е назива Тетово чистом вароши, која је потонула у зеленило. По оцени Бучевој, Тетово је у том времену могло имати 4—5000 становника, од којих су половина били Срби, а остало Турци и Арнаути. За прве владе кнеза Милоша у Србију су долазили ради печалое и Тетовци, а доцније су доносили кнезу Михаилу на поклон своје чувене јабуке. Јуришић (средином 19. века) бележи да у Тетову живи без мало половина Срба. Још напомиње да се околина Гостивара и Тетова зове *Горњи* и *Доњи Полог*. Јастребов назива Тетово великим летњиковцем, који се налази сав у зеленилу. Јастребов рачуна у Тетову 1800 домова и 8 џамија. Тетовци су се бавили трговином и занатима. Светозар Томић (1906.) означава пред наше доба Тетово као опачу варош, док Кичов (1900.) у њему рачуна 19.200, а Цвијић 20.000 становника. За турског времена већину у Тетову су чинили Турци и Арнаути, а Срби мањину, па ипак су Срби захваљујући свом усталаштву у својим рукама имали готово сву варошку трговину.

ГОСТИВАР.

Гостивар је несумњиво средњевековног порекла, што се ви и из једне повеље краља Душана (1337—1346.). Краљ је манастиру Св. Богородице дао многа села, и међу њима и село Штенче, чије су се сеоске међе додиривале са *гостиварским* и ишле преко „Велике“ (Вардара). Према овоме *Гостивар* је тада био вероватно село са својим међама и атаром. После овога *Гостивар* се готово и не спомиње. Хаџи-Калфа наводи између Струге и Скопља неко место *Истарова* што може бити, по мишљењу К. Јиречека, *Гостивар*. Јастребову варошица *Гостивар* са 400 домова ничим није правила нарочит утисак. В. Кнчов је рачунао у *Гостивару* 3735 становника.

КИЧЕВО.

Кичево се, као место и предео, помиње доста рано. У повељи Василија II., 1018. год., наводи се као место Кицавис, које припада у епархију охридском архиепископу. У зиму 1257.—1258. Ђорђе Акрополита дошао је из Драча преко Дебра у Кичево. У уговору о савезу између Карла од Валоа и краља Милутина помиње се *кичавски предео*, *contrata de Quiciane*. У опису живота краља Милутина прича се да је краљ Милутин освојио „земљу кичавску“. По том се види, да се у Средњем Веку Кичево звало и *Кичава*, као што га и данас народ зове. Хаци-Калфа га помиње као место *Фирцова*, *Фирчова* и *Кирчова*. 1706. год. у Русији се бави неки Димитрије Петровић ради скупљања милостиње за дограђивање неке цркве Св. Димитрија. Он се у Русији казује да је из „српске земље из ахридонске (охридске) епархије крчевскога города“ (из града Кичева). У једном ферману султана Селима III, од 1798., поред других каза, поменута је и „каза крчовска“. И Вук Караџић зна за Кичево, које назива *Крчава*, варош у скопаљском пашалуку, у којој је око једна трећина хришћана, а остали су турскога закона, „али сви говоре српски, истина заносећи мало на бугарски, али их прави Бугари опет не разумију.“ В. Кичов даје име граду Кичево и *Крчево*, а рачуна у њему 4844 становника.

КРУШЕВО.

Не може се поуздано рећи да је *Крушево* постојало и у Средњем Веку. У једној повељи цара Душана од 1348. Крушево бејаше једно од хилендарских села; у том времену и светогорски манастир Есфигмен имао је од цара Душана метох у селу Крушувос, Крушуво. Али тешко да је то било наше Крушево, него ће можда бити које од она три села у струмској области, која носе исто име Крушево. 1351. цар Душан даде Хилендару село Крушево на Струми. И данас у серској, демир-хисарској и цвркопској кази има по једно село Крушево или Крушово.

О Крушеву турскога времена мало знамо. Познати и чешће помињати В. Кичов у Крушеву рачуна 9350 становника и међу њима 4000 Цинцара. Надолазак тих многих Цинцара у Крушево несумњиво је из најновијег времена, јер је пре пола века Крушево још било обично село. Н. Г. Еничерев је запамтио Крушево седамдесетих година 19. века само као село. Хан (1858.) рачуна у њему свега 140 кућа, 32 хана, 10 ковачница које израђиваху потковице и клинце од гвожђа из Самокова и из Солуна (од гвожђа енглеког). Већи и богатији део становништва били су Власи, мањи Словени (Срби), а било је неколико арнаутских хришћанских породица. Становници су били сточари, занатлије и трговци. Као сточари лето су са својом стоком проводили на Шар-планини, а зимовали у Грчкој и на морској олобали Македоније. Пијаце за њихову стоку и сточне производе биле су им Скадар, Солун, Цариград, Битољ, и Скопље. У домаћим саланам (козарама) клано је и прерађивано годишње на 30000 оваца и коза. Три пазара држана су преко недеље, понедеоником, четвртком и суботом, када су у Кру-

шево долазили многи сељани из околних места. Крушевљани су тада ишли „у гурбет“ (у тековину) као трговци, ханџије, касапи, златари, терзије. Занат су учили и радили га у туђини. Као трговци многи су долазили до великог богатства. Било их је по свима местима у Леванту, па чак и у Беч допрло је и настанило се шест трговачких кућа Крушевљана.

РЕСЕН. ПРЕСПА

Данас се под *Преспом* разуме цело ресенско поље и цела околина Преспанског Језера. Читав крај дели се на *Доњу* и *Горњу Преспу*; Горња Преспа обухвата ресенску нахију. У Средњем Веку под Преспом разумевала се околина Преспанског Језера, а за време Турака јавља се *место* Преспа, коме је тешко одредити положај, ако то није *Ресен*. Цар Самуило имао свој величанствен дворца на једном острву Преспанског Језера, поред дивне цркве Св. Ахилија из Ларисе, чије је моћи донео македонски цар као плен из Тесалије. У селу Герману у преспанском крају нађен је и гробни споменик, што га је 993 год подигао Самуило оцу Николи, матери Рипсимији и брату Давиду. За владе краља и цара Душана Преспа се јавља као име језера и саме језерске области. Око 1335. краљ Душан даде ту манастиру Трескавцу два рибља ловишта. Око 1337. Душан подари истом манастиру: „рибаре у *Преспи*, у Нивицама, по имену Амартола и Добрега; рибара у *Преспи* у Наколцима, по имену Сопраста, са браћом и родом му, са ловиштем;... метох Св. Николе у Љубаници у *Преспи*.“ Цркви Св. Богородице Перивлепте у Охриду краљ је дао „метохију Јанков Дол у *Преспи* с међама и са млиновима“.

Путописац млетачког посланика Л. Бернарда наводи у свом путопису (1591) *место* Преспу. Хаџи-Калфа помиње *место Перспие* на обали Охридског (место Преспанског) Језера, 15 дана хода од Цариграда. Пуквиљ чак рачуна да у Преспи има 400 домова. У 18. веку охридски архиепископ зове се и *светопреспански*. Могуће је да се све ове вести о Преспи као *месту* односе пре на *Ресен*, него ли на неко *насеље* под именом Преспа. Г. Бранислав Ђ. Нушић (1892.) мисли да је Ресен новија варош а

Кичов рачуна у Ресену 4—4450 становника. Иначе је Ресен изашао на глас са израде лепе лончарије која се продавала у Битољу и Охриду. При крају 19. века у Ресну се 12 кућа бавило тим занатом. Преспа је сама била чувена са својих баштованџија.

ЂЕВЂЕЛИЈА.

Ђевђелија је од новијих вароши у Новој Србији. Железница је њу од села створила и подигла до вароши као и *Митровицу* и *Урошевац* на Косову. Судаћи по имену, Ђевђелија може бити да је као село постојала и у Средњем Веку. Њено чудновато име несумњиво је што и *гевгелија*, *ђевђелаја*, „дзевгелија“, „дзевгар“, „зевгелатија“, повељама наших владалаца, а значи чифт, пар волова, рало, ораћу земљу једне породице. Вероватно ту су и за наших владалаца били настањени сељани који су имали своје „ђевђелије“; овај назив облика својине земље остао је временом као име самога села, које ко зна како се звало у старо време. У повељи цара Душана, којом цар оснива свој манастир Св. Архангела Михаила и Гаврила, стоји: „село Србице са међами, и са правинами, и са *ђевђелијама*“.

Поуздани спомени о Ђевђелији тек су из друге половине 19. века. 1863. год. Ђевђелија је бројала само 60 кућа, али је имала изглед варошки, чему су доприносиле највише нове велике свиларе, девет на броју. Већина тих свилара припадала је једном трговцу из Солуна. Мноштво дудова око Ђевђелије показивало је јаку развијеност свиларске радиности у оно време. Свила се точила на прост начин, а извозила се и свилена чаура. У скоро се Ђевђелија, село кукушке казе, подигла и због железничке пруге и појачаног свиларства, па је 1886. год. проглашена за варош. Већ 1890. год. број становништва у Ђевђелији подигао се на 4200. Становништво је било већином српско, а нешто мало било је Турака, Цинцара, Черкеза и Цинцара. Оно је повећано досељавањем сељана из околних села, нарочито из Мачукова, а неке су се куће доселиле из Дојрана и Велеса. Главно занимање становништва било је спремање

чувених ђевђелијских свилених чаура. За тај рад била је удешена свака кућа у Ђевђелији. Лети, чим избије дудово лишће, сваки други рад престајао је: дућани се затварају, школе распуштају, а становништво напушта своје куће, које уступа својим свиленим бубама. Готово све време становници проводе око леса на којима се крећу и шуште свилене бубе. 1889 год. Ђевђелија је са околним селима произвела 340.000 ока свилених чаура, што се извезло у Солун, и продало за 57.000 лира. Сем тога, становништво се у Ђевђелији бавило и производњом афијуна, а у ђевђелијској кази израђивала се аба за одело турске војске и жандармерије.

ДОЈРАН или ПОЛЕНИН.

На Дојранском Језеру развијен је нарочито рибарски занат. Како су то истакли Ј. Цвијић, В. Кичов и И. Иванић, начин ловљења рибе на Дојранском Језеру указује на велику старину тога заната и велику сличност на обичаје и навике, како се то вршило чак у доба Херодота, јеш пре Христа. Међутим о Дојрану Средњег Века имамо само један спомен. У цркви Св. Илије у Дојрану има од 1362. год. натпис на гробу неке благородне девојке, кћери неког Михаила од старог царског рода. О Дојрану турскога времена први пружа неко обавештење Хаџи-Калфа. Дојран је тада (17. век) као кадилук припадао Ђустендилу. Имао је малу чаршију и само једну џамију. Један део вароши био је на самој обали језерској, те су таласи са језера заплускивати оближње куће. Хаџи Калфа назива ову нашу варош *Дојраном*, како га Турци и данас зову. У турским катастарским књигама у Цариграду назван је „град Дојран на Топлицу“ (по речици Топлици, језерској притоци). Међутим наш га народ зове *Поленин* и *Полин*. Ово народно име Дојрана несумњиво је постало од грчке речи полис, град, варош, а тиме и само народно име показује старину овога места.

Дојран је у 19. веку био прилична варош. Грк Николаиди (1859.) рачуна у њему 3500 становника, Хан 5500, Кичов: 5904 (1893. г.) и 6100 (1900 г.). Поред Срба било је у Дојрану доста Трка и нешто Цинцара, Јевреја и Цигана. Како је рибарство на језеру било веома развијено у Дојрану се на тргу могло наћи рибе у свако доба године. Крајем 19. века било је у Дојрану 250 кућа које су се искључиво рибарством бавиле и 40 трговачких кућа, које су рибу куповале и разносиле по околним местима и градовима Николаиди чак зна да Дојранци хватају 1—8 врста риба, од којих најкрупније теже — 100 до 150 кгр.! У Ханово време у Дојрану је било развијено и свиларство, па је и ту било неколико предионица свиле.

ВЕЛЕС.

У трећем веку после Христа помиње се у Пеонији град *Билазора* или *Вилазора*. Од имена тога пеонског града постало је и име нашега Велеса. Али стари, средњевековни Велес није био баш где је данашњи, већ испод њега, у близини, на ушћу Топочке у Вардар, где се познају развалине средњевековне тврђаве. То се место и сад зове *Стари Велес* или *Доњи Град*, а изнад њега је *Кале*. По народном предању пресељавање Старог Велеса извршило се у турском времену. Турци су били подигли стражару код моста на Вардару, и око ње су се насељавали становници из Доњег Града. Последњи становници из Старог Велеса преселили су се у данашњи Велес 1855 год. По мосту на Вардару Турци су Велес прозвали *Ћуприли*. То пресељавање Старог Велеса морало је бити пре 17. века, јер Хаџи-Калфа и Евлија Челебија помињу Велес код моста и у близини тврђаву.

У Средњем Веку Велес се први пут јавља у почетку 11. века: у повељи Василија II. помиње се место битолске епархије Велес, Велесон. 1252. Велес уступи епирски деспот Михаило II цару Јовану Ватацу. „Град славни Велес“ ослободио је од Грка и присајединио Србији српски краљ Стеван Дечански 1330. год., пошто је потукао код Ћустендила грчке савезнике Бугаре. За владе краља и цара Душана у Велесу је управљао српски великип војвода Оливер, који је у својој столици дочекао цара Јована Кантакузена. После Оливера Велесом су управљали Дејановићи. Кад је цар Душан оснивао свој манастир Св. Арханђела Михаила и Гаврила код Призрена, овом манастиру је, по цареву одобрењу и вољи његове матере, неки Раденко приложио цркву Св. Арханђела у Велесу, са људима, млиновима и осталим имањем те цркве.

О Велесу турскога времена имамо спомен тек из 17. века. Кад је доктор Едвард Браун 1669. год. прошао кроз *Киприли*, „Мост-Варош“ (Велес), велики део вароши бејаше изгорео од пожара. Хаџи Калфа назива Велес *Кјуприли* и *Кјоприли*, по каменом мосту (ћуприји) на Вардару, „који долази од Скопља“. Хаџи Калфа одређује положај Велеса овако: на 16 дана хода од Цариграда, у једној крсној клисури, поред моста на Вардару. Нешто опширније описује Велес Евлија Челебија. На Вардару је јак мост, по коме је варош добила своје име *Ћуприли*. Варош је на обема обалама Вардара, у великом камењару. Куће су покривене плочама и ћерамидом, а окренуте реци. Велес има четири махаџе, доста џамија, медресу, основних школа, 50 дућана, хан и хамам. Преко дрвеног моста на четири стуба прелази се у чаршију. На пола сата од вароши, на једној узвишици, налази се мала и запуштена тврђава. Виногради и вртови су на извесном одстојању од вароши. Велес је војводалук и спада у Ћустендилски санџак румелијског вилајета. У 17. веку јавља се тај град и као владичанска столица. 1670. год. бејаше велешки владика неки Јосиф. Још 1750. велешки владика столује у Доњем Граду или Старом Велесу. И у 19. веку Велес је остао и даље владичанска столица, само се његов владика зове митрополитом и егзархом Македоније.

По једном запису од 1691. год. „Немци“ (Аустријанци) су у гоњењу Турака дошли и до Велеса. Изгледа да Велес није пострадао у том турско-аустријском рату, јер се он, „богохраними град Велез“, већ почетком 18. века јавља као знатна варош. Јеротију Рачанину „Велез“, „Ћуприлија“ је „варош голема“, „и ту бејаху Турци много и господа многа и кадија“. Још је Рачанин видео у Велесу све куће плочама покривене, многе пусте цркве и на мосту цариника. У току 18. века као да је Велес због нечега опао, јер га Божур назива варошицом зидом обграђеном, са 3—4000 становника, а Пуквиљ (1807.) рачуна у њему 2000 кућа.

У 19. веку Велес је у становништву попастао и око половине овога века био напредна трговачка варош. Јукић у њему рачуна на 20000 становника; Макензијева и Ирбијева говоре о 4000 домова, што ће од прилике бити на 20000 душа, В Кичов узима да у Велесу има 19700 становника. За време Турака, нарочито шездесетих година 19. века, Велес је један од најјачих трговачких градова Македоније. На далеко су били познати његови трговци и његови пазари. Његови богати трговци радили су са Србијом, Аустријом, Италијом, Солуном, Цариградом. Поглавито се трговало сировим и прерађеним кожама, сахтијаном и ђоном. Чувен је био нарочито велешки сахтијан од козјих кожа. Годишње га се израђивало на 400000 комада, а извожен је у Пеншту. Сем тога, велешки су трговци извозили у Беч бео сахтијан из Ђаковице, Призрена и Пећи. Када су трговци са сахтијаном полазили из Велеса и када су се после дома враћали из Пенште и Беча, у граду је била права свечаност. Осиромашење Велеса у 19. веку било је баш у вези са опадањем ове сахтијанске индустрије и трговине: рад је престао кад је Аустрија завела високе царине на сахтијан из Турске, а Турска уз то увела извозну царину и на ту робу. За време Кримске Војне, Велес је водио и велику житарску трговину. Као некад у 16. и 17. веку, жито је свожено чамцима до Солуна реком Вардаром. Хиршеве железнице укинуле су тај водени саобраћај између Велеса и Солуна и прекратиле трговину житом. Некад је Велес сматран као једна од најбогатијих вароши вином и ракијом на Балканском Полуострву. Своје вино и ракију Велес је извозио у Радомир, Ђустендил, Дупницу, Софију, Криву Паланку, Куманово, Битољ, Прилеп, Малешеву и Скопље. После руско-турског рата 1877. до 1878. год. и ова је трговина опала, јер главни потрошачки тргови велешког вина и ракије после рата не беху више у Турској. Из Солуна је Велес добијао колонилалну робу, енглески памук и разну гвожђарију, а из Беча тканине и помодне ствари.

Некада славни велешки вашар већ је 1892. изгубио свој стари значај. Од својих заната Велес је данас најбоље очувао славно грнчарство. Становништво се бавило и културом пиринча, сусама, мака и памука. Сусам се раније много више сејао. Велешки „ориз“ или пиринач није уступао кочанском. Култура мака пренета је из Штипа, и од афијуна становништво је имало лепе приходе. 1889. произведено је 8000 ока афијуна (опијума), а 1890:13000.

ШТИП.

Штип је један од најстаријих градова у српским земљама. Помиње се у трећем веку после Христа као пеонски град *Аштибо*. Грци су га прозвали *Стипеон*, а Срби по њима *Штип*. Доцније се Штип помиње као један од градова цара Самуиџа, који је 1014. заузео цар Василије II. У близини Штипа била је 1018. столица морозвишке епископије у Морозвизду. Место се ово у 16. веку зове *Морозвизд*, а данас се ту (у кочанском срезу) налази село *Мородвис* или *Морозда*. У уговору о савезу између Карла од Валоа и краља Милутина од 27. марта 1308. год. помиње се „тврђава по имену Штип и предео Овче Поље.“ Границе Србије приближиле су се Штипу доста рано, одмах после коначног освојења Скопља 1282. год. Исте године, кад је склапао уговор са Карлом од Валоа, краљ Милутин вели у једној својој повељи да је мачем освојио „овчепољску страну“, кад и скопску, полошку и дебарску. Краљев син Стеван лишен је вида на Овчем Пољу код цркве Св. Николе, која и данас постоји на Овчем Пољу. Град Штип је 1330. год. од Грка освојио и присајединио Србији краљ Стеван Дечански, који се одмах после боја код Велблужда (Ћустендила) зове „краљем све српске земље, и поморске и овчепољске и велбушке“. На Овчем Пољу у мају 1355. год. бавио се цар Душан са својим логотегом Ђурђем. У 14. веку помиње се „град Штип“ са тргом, са црквама, са „*подградијем* или *амборијем*“ (према грчком „емпоријон“). При крају владе Стевана Дечанског и у почетку владе његова сина краља Душана у Штипу је заповедао војвода Хреља (у нар. песмама Реља Крилатица). Хреља је у подграђу Штипа био подигао цркву Св. Арханђела Михаила, па је са њеним имањем и људима

дао у метох Хилендару, што је и краљ Душан потврдио 1332. год. Та Хрељина црква и данас још стоји у Штипу на Хисару и зове се *Фитија*. Велики војвода Јован Оливер 1341. год. даде у метох своме манастиру у Леснову цркву Св. Николе у Штипу са целим њеним имањем, што доцније потврди и цар Душан своом повељом. Та црква Св. Николе је данашња штипска варошка црква, која је 1845. била епископска црква, а 1867. је обновљена. У 14. веку у Штипу су биле још две цркве. 1350 год. цар Душан потврди баштину неком властелину Иванку и његовој деци „у *Штипу у граду*“; тај је Иванко био подигао на својој баштини цркву Св. Јована Крститеља, а међу отроцима у Штипу, што их је био приложио својој цркви, помињу се: Ђурађ Данковић, Радован Големчић, Драгослав Србљин са браћом и др. За владе цара Душана, 1355., у Штипу бејаше ћефа ија Давид Михајевић, а за владе Дејановића, 1377. у Штипу бејаше челник неки Станислав. Костадин Дејановић 1381. год. бавио се у Струмици, па је том приликом лесновском манастиру потврдио цркву Св. Николе у Штипу, ону исту што је пре 40 година, 1341. бејаше подарио Леснову Оливер. У Штипу је и светогорски манастир Св. Пантелејмона имао своја имања, која му око 1378 год. потврдише браћа Дејановићи Јован Драгаш и Костадин, као и цркву Св. Арханђела звану Главатова, што је био основао Хреља. 1388. год. у Штипу се бавио Костадин Дејановић, па је том приликом, 26. марта, потврдио добра, која је војвода Дмитар поклатио цркви Св. Спаса у Штипу. И данас се у Штипу под брдом Кумлаком налази црквица Св. Спаса.

Тешко да су Турци заузели Штип пре боја на Косову 1389. год. Више има вероватности, да су Турци заузели Штип после 1394. год., по смрти Костадиновој. 1413. год. у околини Штипа бавио се султан Муса. Дубровчани писмом од 13. јула 1413. г. известише мађарског краља да су сазнали да се султан Муса био налазио на Овчем Пољу (Овче-

rogle), али се повукао ка Ихтиману испред султана Мухамеда и Срба.

У нашим записима 16. века помиње се „град Штип.“ Ништа друго не знамо о Штипу 16. века. Несумњиво је ипак да је и у 16. веку Штип био знатна варош, кад се већ 1601 год. помиње штипски владика Рувим, за чијег се владиковања, а при свештенику Дојку и ктитору Павлу „исписала“ црква Св. Спаса у Штипу. 1620. бејаше Макарије „епископ Кратову и Штипу.“ Мора бити да је тада у Штипу било и богатих наших људи када кир-Симон из Штипа и жена му Веса подигоше 1635. цркву у Леснову. Хаџи-Калфа одређује положај Штипа: западно од Струмице, између Радовишта, Скопља и Тиквеша. Он га назива: *Иштиб, Иштии, Иштиб*, и каже, да је варошица у дољи и кадилук. У близини варошице на високом брежуљку био је тада тврд градић, који је посада чувала. Овче Поље, или како га Хаџи-Калфа зове *Офцајоли*, припадао је штипском кадилуку. Мора бити да су тада домаћи ковачи добијали гвожђа из паланачког краја, за израду оних „ситнијих ствари од челика,“ које се, по Хаџи-Калфи, у то време израђиваху у околини Штипа. Тврђава, о којој говори Хаџи-Калфа, сада се налази у развалинама и народ је зове *Маркове Куле*. У тој тврђави, изгледа, Турци су дали отпора Аустријанцима 1689. год. При заузећу Штипа 10. октобра 1689, Аустријанци су убили на хиљаду Турака и задобили нешто плена. Овај аустријски извештај потврђују и допуњују наши записи. По једном од њих из 1690. „доидоша Немци и Мађари до *Штипа*“, а када их Турци отераше и преко Дунава претераше, народ је љуто настрадао од Турака и Татара.

У 18. веку у предграђу штипском Новом Селу столује „митрополит коласијски (ћустендилски, бањски), кратовски и штипски“. Пећки патријарх Арсеније IV., обилазећи области своје патријаршије, 1728. год из лесновског манастира сврати у „Ново Село близ Штипа, у двор господина митрополита кир Ефрема коласискога и кратовскога“. Кад је

пећски патријарх Кирило 1757. год. био у рилском манастиру, он за „коласијског“ митрополита посвети рилског игумана Серафијона и одреди му да узме у епархију Штип, где је тада била привремена столица коласијске митрополије. Све до укинућа пећске патријаршије, 1766., Штип је био под њом. Те године један од митрополита који су дали пристанак да се укине пећска патријаршија био је и ћустендилски и штипски митрополит Гаврило.

У 19. веку Штип је брзо напредовао и у становништву и у трговини. Барон Божур (крај 18. века) рачуна у Штипу 3—4000 становника, а барон Гамера 5000. По овим путописцима, Божуру и Гамери, изнад зидом обграђене вароши бејаше порушен старински градић. Већ после 20—30 година Штип је брзо порастао. Буква га назива знатном вароши од 15—20000 становника, већином хришћана. Штип је тада имао доста велику чаршију, много чесама и неколико лепих џамија. Николаиди рачуна у Штипу 3000 кућа: 1200 хришћанских, 200 циганских, 50 јеврејских, а остало су били турски домови. Све до српско-турских ратова, а пре но што је саграђена вардарска железница, Штип је био један од неколико најважнијих трговинских центара Македоније и Старе Србије. Имао је трговинских веза са Јужном Србијом и Бугарском. У њему је било развијено кожарство. После рата изгубио је те везе и тиме му је опала трговина и индустрија. Па ипак се је Штип опет подигао и постао економски центар своје области. Пред крај 19. века Штип је имао преко 20000 становника, и био је знатна трговачка варош. Штипски су трговци у својим рукама држали целу трговину са афијуном, пиринчем, житом и другим производима, који су се износили из кочанске котлине и штипске околине. Штипски срез давао је годишње 16—18000 ока афијуна. Данас слободни Штип још већма ће развити свој привредно-трговински живот.

РАДОВИШТЕ.

Најстарији спомен Радовишта је из 11. века: у повељи цара Василија II. од 1018. год. помиње се место Радовиште, у струмичкој епархији. Сем Радовишта тада се помиње и радовишко село Конче, где је у 15. веку завршила последње године свога живота Катарина, жена Улриха Цељског, кћи српског деспота Ђурђа Бранковића. Народно предање узима да је ту некада био град и владичанска столица. У 14. веку Радовиште је припадало најпре Оливеру, а затим Костадину Дејановићу. 1361. год. у Радовишту („у Радовиштах“) бавио се цар Урош са логотетом Ђурђем, и том приликом цар утврди границе хилендарској планини Кунарама више Секирника. Међу струмичким селима и данас се налази то старо село *Секирник*. — Још мање имамо спомена о Радовишту турскога времена. У 17. веку Ћустендилски митрополити зову се и *радовишки*. 1642. год. бејаше Јосиф митрополит „Бањи и Кратову и Штипу и *Радовишту*“. Хаџи-Калфа спомиње Радовиште као место у Ћустендилском санџаку, између Струмице, Штипа и Кратова, на путу преко Среза. Барон Божур наводи Радовиште као варошицу *Radovich* са 3 до 4000 становника. Барон Гамера додаје, да је варошица зидом обграђена и да има стариински градић. То „кале“ налази се данас у развалинама над Радовишком Рском.

КОЧАНЕ или КОЧАНИ.

Кочани се јављају у нашим споменицима тек у 14. веку. Њихов господар тада бејаше српски велики војвода Јован Оливер, који 1337. год. даде извесне повластице манастиру Св. Димитрија у Кочанима. После Оливера Кочанима је владао Костадин Дејановић, о коме још трају народне успомене у кочанском крају. — Врло је мало спомена о Кочанима турскога времена. У 17. веку ђустендилски и штипски митрополит звао се је покатак и кочански. По једном летопису Турци су 1610. силом истурчили и Кочане (*Кочени*). Данас се Кочани славе са свога „кочанског ориза“. Култура пиринча у кочанској котлини мора бити да је из старијег времена, ма да о томе немамо изричног спомена. Лазар Саранцо помиње да скопска околина даје неку мању количину пиринча. Хаџи-Калфа бележи да се пиринач сеје око Сереза, Дrame и Бсра. Нема сумње да се пиринач сејао око Кочана и у 16. и 17. веку, када се сејао и око Скопља и Сереза. — При крају 19. века у Кочанима је било преко 5000 становника. Вн великог трговачког друма у Кочанима се водила извесна локална трговина домаћим производима, нарочито пиринчем и афијуном, али је та трговина била у рукама Штипљана, а сем тога Кочанима је конкурисало и оближње село *Виница*, где су се држали недељни пазари већи и боље посећивани од кочанских.

КРАТОВО.

У римско доба на месту данашњег Кратова била је варош *Крашискара*. И данас се у околини Кратова копањем наилази на старе зграде, гробове и новце из времена Римљана. Византинци су Кратово звали *Коритос* или *Коритон*. Арапски географ Едриси помиње га као напредан и добро насељен град *Кортос* или *Коритос*. И данас Кратово са својим грађевинама: црквама, кулама и мостовима даје утисак средњевековне вароши. У Средњем Веку Кратово је било важно рударско место са Сасима рударима, који су у кратовски крај дошли и развили рударство вероватно пошто је Кратово 1282. год. присаједињено Србији. За владе цара Душана кратовски рудници беху главни извор богатства Јована Оливера. Доцније су од Оливера Кратово наследили Драгаш и Костадин Дејановићи, са којима су Дубровчани одржавали пријатељске везе. Према шљакни и другим траговима у кратовским се рудницима ранијих векова експлоатисало: сребро, олово и бакар. Поред многих трагова негдашњег рударства у кратовском крају, на старо рударство опомињу и имена села кратовског краја: Шопско и Турско Рудари, Јамишта, *Железница*, *Шлегово* (der Schlag), Шталковица (die Stollen), Саса; чак се чују речи из рударског живота, које је народ примио од негдашњих рудара Саса: *утман* (der Hütteman, рудар) *штонс* (die Stollen, ров, улаз у рудник), *шлакно* (die Schlacke=згурија).

По турским изворима, султан Мурат I., идући на Косово 1389. год., прошао је кроз Кратово (Каратова), а већ идуће године, 1390. султан Бајазит заузео га од Костадина Дејановића. У 15. веку, под Турцима, Кратово је и даље остало знатна трговачка и рударска варош, коју су посећивали Дубро-

вчани. Кад су 1440. год. дубровачки посланици са султаном Муратом II. преговарали о суми годишњег данка, који ће му Дубровачка Република плаћати, истицали су му да корист, коју дубровачки трговци доприносе Турскоме Царству тргујући у Једрену, Серезу, *Крашову* (Crathoa) и другим местима, више вреди него цео данак. И за владе султана Мухамеда II. и Бајазита II. Дубровчани су долазили у Кратово, где су плаћали царине, као и за владе султана Мурата II., 2⁰%, „од сто аспри две аспре.“ Важност Кратова 15. века под турском владом види се и из једне народне песме: цар Мурат (II.) нуди Мари (Бранковићевој, својој султанији) Ново Брдо и *Крашово* да се потурчи. У 15. и 16. веку било је у Кратову богатих, просвећених и отмених људи, као и ревносних хришћана и мученика за веру. Кад је 1466. год. охридски архиепископ обишао своју архиепископију, он сврати у *Крашово*, па се ту са свештеницима, калуђерима и првим бољарима из Кратова саветовао о црквеним стварима; тај кратовски сабор решио је и узео *Крашовца Дмистра* да, за потребу охридске архиепископије, преведе са *грчког на српски* црквени законик. Средствима Кратовца Марина, поп Радотина сина, 1449. год. би „исписана“ црква Св. Прохора Пчињског.

Рударски радови око Кратова настављени су и у 16. веку. Закупници кратовских рудника сачували су своја права и за време Турака. У 16. веку помињу се као закупници кратовских рудника богата и угледна браћа Пепићи: Никола, Димитрије и Ђорђе, а нарочито кнез *Димитрије Пепић* († 1566.), који је био као неки полунезависан господар кратовских рудника, а можда и потомак Драгоша и Костадина Дејановића. Никола Пепић и брат му Ђорђе били су велики добротвори лесновског манастира Св. Архангела Михаила и Гаврила: поклањали су му куће, винограде, ливаде, подигли ћелије, препрате, порте, па чак и цркву Св. Ђорђа на манастирском метоху, и богато му поклања разне црквене утвари. Колико

је уважење уживао кнез Димитрије Пепић у Кратову, готово као неки владалац, види се из записа на једном јеванђељу, које је писано 1563. год., „у данима благочастивог и христољубивог господара кнеза Димитрија“. После Пепића као кнезови кратовски, „богохрањеног места Кратова“, помињу се неки *Андрија* и *Никола Бојичић*, који 1581. год. лесновски манастир покри оловним плочама.

У 16. веку у кратовској околини експлоатисани су златни и сребрни рудници, а у Кратову, као некада за владе Костадина Дејановића, ковани су новци. И данас се налазе новци турски ковани у Кратову за владе Сулејмана II. и Селима II. То су сребрна акчета, на којима је *Кратово* означено као место где су искована. К. Зено прошао је кратовским крајем 1550 год, и у свом путопису бележи да су у Кратову богати златни и сребрни рудници и да се ту кују новци, а све то султану доноси годишње 70000 дуката. После 25 година истим је путем прошао млетачки посланик Јаков Соранца и његов путописац (1575.) помиње да у месту *Grachova*, између Скопља и Ђустендила, има ковница златног и сребрног турског новца, а за ту ковницу златна и сребрна руда копа се у оближњим планинама. Ова путописичева вест свакако се односи на кратовске руднике, и, нема сумње, Соранчин путописац је погрешно чуо име места или га је погрешно забележио (*Grattova*=*Cratova*).

И у 17. веку Кратово је било познато као рударско место, у чијој су околини експлоатисани бакарни, сребрни и гвоздени рудници. Кратовска ковница сребрних новаца радила је у првој половини 17. века, за владе Мурата IV. (1623–1640.), али је у другој половини 17. века, већ 1660 год., престао рад у старој ковници султанових новаца, а у оближњим се рудницима радило с времена на време (Е. Челебија). И Хаџи-Калфа помиње у Кратову ковницу новаца („зарб-хана“), за коју је златна и сребрна руда доношена са Осогова. Из ове ковнице примала је своју плату војна посада у Скопљу (300 војника). Јован

Кулиновић у свом извештају од 1645. г. наводи да у Кратову има 7 католичких кућа са 15 душа, а да је у Кратову раније било више католика, па су се, у времену 1619—1645. г., одрекли католичке вере. Да ли ти католици у Кратову бејаху Срби Кратовци или последњи остатак средњевековне сашке колоније у Кратову? Католици у Кратову имаху тада чак и цркву која је била посвећена празнику Велике Госпође. 1655. год. у Кратову би произведен за католичког мисионара Стеван Кратовац. Према извештају вероватно од архиепископа Петра Богдановића (1685), Кратово је у другој половини 17. века имало 300 кућа и међу њима 8 доста чврстих кула, а у околини било је значајних рудника. Ти значајни рудници тешко да су радили у оном времену. Оне куле, које Богдановић помиње изменане са кућама, свакако су заостале још из Средњег Века; можда су се у њих некада склањали и рудари испред опасности. Њих и данас има у Кратову (7), Зетову и у неким околним селима. Према краткој статистици Петра Богдановића, Евлија Челебија као да увећава Кратово свога времена (1660.). На име, Челебија рачуна у Кратову 800 камених кућа и 350 дућана. Куће су биле на један или два спрата, а све су биле покривене „црвеном ћерамидом“. Био је прекрасних башта, 20 џамија, медреса, текија, школа, чесама, хамама. Градом је управљао ајан (војвода). Закупник кратовских сребрних и железних рудника био је тада неки Мехмед-паша, који је живео у Скопљу и плаћао закупнину државној каси 70 товара аспри (седам милиона аспри). У 17. веку, по сведочанству Хаџи-Калфе и Евлије Челебије, у кратовским се рудницима радило на седам места, а највише се вадило сребро и бакар. Сребрна руда доношена је ради топљења и прераде и из „ћустендилских планина“. Рудари су били околни сељани, који су вадили сребрну и бакарну руду и предавали је емину (надзорнику), и за тај рад по рудницима уживали су извесне слободе и ослобођење од свију дажбина. Тада је Кратово било на гласу и као

обилан трг за бакар и бакарно посуђе (котлове, пбрике, свећњаке, кадионице, фењере и др.). Кратовски бакар сматрао се као бољи од босанског и кастомонијског (у Азији) Нарлепша чаршија у Кратову била је казанџијска.

У 18. веку Кратово се не истиче ни као рударско ни као трговачко место, те изгледа да је тачна претпоставка Г. Ст. Симића, да је Кратово пострадао у турско-аустријском рату. После повлачења аустријске војске Турци су попалили и порушили сва рударска насеља и радове у Кратову и његовој околини. По аустријским извештајима и нашим записима, Аустријанци су дошли 1689. и 1690. до Бање (Ћустендила) и Штина, па су вероватно и у Кратово дошли. Што се почетком 18. века неки Кратовци налазе у Аустрији, вероватно да су избегли по одласку аустријске војске, не смејући сачекати повратак Турака. А када у рату 1736.—1739. Аустријанци заузеше Ниш и кренуше даље, 1757. г. у Кратову завлада „велики страх.“ Вероватно су Кратовци дрхтали да их не снађе беда као и 1690. г. 1704.—1706. у Будиму се јавља прога Вељко Поповић из Кратова, који о себи вели да је срећан што је од Будима у Крушеду допратио тело патријарха Арсенија Чарнојевића. 1716. у Будиму, „у доњој вароши,“ живео је јеромонах Григорије, родом из Кратова. Како се рад у кратовским рудницима јавља и у првој половини 19. века, те изгледа да кратовско рударство није сасвим пропало у 18. веку. У 17. веку закупник кратовских рудника становао је у Скопљу. И онај Али-бег „мајденџија“ (закупник мајдана), који 1805. год. живи у Скопљу, можда је био закупник баш кратовских рудника. 1829. год. управник кратовских рудника, „благородни ага кратовских мајдана,“ бејаше месни ага. 1836. год. Ами Бус нашао је у Кратову само две топионичке пећи, од којих је једна била разваљена, а друга у доста рђавом стању. Топљен је галенит, довожен из рудника на мљу и по од вароши. Добијало се олово и нешто сребра, али се

уопште радило са мало вештине и економије. Бучу рачуна у Кратову 5—6000 становника. Рударски рад у кратовском крају, нако примитиван, трајао је све до 1882. год. Све до 1871. кулучила су многа села чак и у прешевском крају. Сваког би пролећа „маденција“ пролазио села, разрезивао раднике по кућама и одређивао време кад ће које село имати да пошаље своје раднике на кулук у рудницима. Радило се у рудницима и дању и ноћу. Тежак је био тај рад, на који су изгоњене и женскиње, те су сељани кулучари бежали из кратовског краја, само да се ослободе те беде. Тај тешки рад толико је запамтио народ и толико га се бојао, да су се кратовски сељани, и после укинућа тога кулука, све до краја турске владе, склањали испред оних који су руде истраживали. Иначе су Кратовци били на добром гласу као рудари и вешти испирачи злата из златоносних река. Опадање пак кратова у 19. веку види се из ове мале статистике: Бучу (1836.) рачуна у Кратову 5—6000 становника, а Кичов (1895. и 1900.) 4500.

У 16., 17. и 18. веку Ћустендилске се владике зову и *кратовске*. Један се од њих, Михаило, 1651. г. хвали у Русији да су му родитељи и прародитељи били кнежеви у Кратову, и да му се отац звао *Никола*. Изгледа да је овај Михаило био из породице Пепића (син Николе Пепића?) или син кратовског кнеза Николе Бојичића, који се помиње 1581. год. У 17. веку неко су време и у Кратову становали коласиски (Ћустендилски) епископи.

Вредно је и потребно овде нагласити да се од увек Кратово рачунало да припада *српској земљи*, као што су Кратовци и ранијих векова сматрали себе за Србе. Охридски архиепископ Доротеј 1406. г. у *Кратову* нађе преводника, да му законик са грчког преведе на *српски*. Почетком 16. века дошао је млади кујунџија Ђорђе из Кратова у Софију. Њега су 1515. год. Турци спалили у Софији, што се није хтео потурчити, а наша га је црква, због његове мученичке смрти, узела за свеца (Св. Ђорђе Кра-

товац) Његови савременици, Софијанци, зову га *Србином из Кратова*. Његов пријатељ софијски поп Петар (Пеја), који му је написао животопис и службу, вели о њему: „Побожних родитеља изданче, избио си из *српског корена*, и, вођен духом светим, оставио си место својега рођења и сроднике у Кратову, па си прешао у град Средац“ (Софију). 1580. год. у Краљеву у Влашкој живи прота Јован, који се назива *Србином из Кратова*. Католички мисионари 17. века рачунају у својим извештајима у Србију и Кратово. Поменути кратовски митрополит Михаило ишао је у Русију 1652. године, тамо је два пута у цара на ручку био, и цару се представио као *српски митрополит из Кратова*. Кад је 1657. год. понова дошао у Русију, руске су га власти записале као српског митрополита из Кратова, како се он у Русији свуда представљао. Он се 1659. зове и потписује „преосвештени Михаил митрополит, поклоник Божија гроба Светаго Јерусалима, *о(ш) српскије земљи града Кратова*.“ 1712. год. помиње се „владика у *српској земљи* Јефрем Кратовски.“ На карти уз један опис Србије и Босне (издан у Бечу 1810.), у Србији обележени су и Кратово и Ћустендил. И бечки географи и картографи у том времену сматрали су дакле ове две вароши за српске.

КРИВА ПАЛАНКА.

Крива Паланка је из турског времена. У Средњем Веку оно што је данас Паланка за свој срез био је за *Славиште* или *славишћу жупу* у долини Криве Реке *Градац* (данас село близу Паланке). У једној повељи Костадина Дејановића од 20. јуна 1389. помиње се село *Криви Дол*, али то село нема никакве везе са Кривом Паланком, и данас се на Овчем Пољу налази село *Криви Дол*. Наш народ ово место зове просто *Паланка* или по Кривој Реци, за разлику од других Паланака, *Крива* и *Криворечка Паланка*; турски званични назив био је *Егри Паланка*. Тако се је Паланка звала и рачијих векова, српски: *Крива Река*, *Крива Паланка*; турски: *Егридере*, *Егридере Паланка*, или, по свом оснивачу, *Бајрам-Пашина Паланка*.

По турском запису Паланку је саградио 1633. год. Бајрам-паша, везир султана Мурата IV. Евлија Челебија то потврђује, само 1634. годину узима као годину оснивања Паланке. То је била обична паланка на оном важном друму, подигнута ради заштите путника. Међутим Евлија Челебија описује ову Паланку као неку јаку тврђаву на путу и у клисури где се није могло проћи од разбојника. У „тврђави“ је било, по Челебији, 50 кућа, 1 џамија, војни магацин, топови, диздар са 200 војника посаде. Од важности је што Челебија (1660.) тврди да је изван те „тврђаве“ била варош од 800 кућа, покривених даскама и ћерамидом, доста дућана, велики каравансерај, 3 џамије, 1 амам. И ако Е. Челебија не помиње у том паланачком „предграђу“ хришћанске куће, ипак изгледа да их је било. Већ поменути Ћустендилски владика Михаило Кратовац зове се и „владика палански“. 1672. год., по једном запису, шест ортака, све сами хришћани, Срби, из-

„Криве Реке“ или „Паланке“ о свом трошку оправише ћелије и трпезарију у Лесновском Манастиру. Можда је Лесновски Манастир имао онај „метох у Паланци у Кривој Реци“, у коме преноћи патријарх Арсеније III. Чарнојевић кад је туда прошао. „Конак пети у Паланци у Кривој Реци, у метоху манастирском“, забележио је патријарх у своме дневнику. У једном попису цариградских конака „Игридере“ је конак између Страцина и Ћустендила. У 17. веку путници су свраћали на конак и у гостољубивни манастир Св. Јаћима Осоговског на путу близу Криве Паланке. У тај манастир је свратио и краљ Дечански 1330. год. идући против Бугара, да их славно победи код Ћустендила. У 17. веку Крива Паланка је била на гласу као рударско место, где се добијало и израђивало изврсно гвожђе. Евлија Челебија помиње планину *Егри-Су* између Кратова и *Егридерс*, која је изобилна гвозденим рудама. То се односи на кривопаланачки крај, јер и Хаџи-Калфа назива Криву Реку Егри-Су, а Паланку Егри-дере. Још нам Челебија бележи да у Паланци има *керхана* (фабрика гвожђа), где раде сељани. Тада је у Паланци било доста дућана, и у свима се израђивале гвоздене ствари. У турско-аустријском рату 1689—1690. год. помиње се варошица (паланка) Егридере, у чијој се околини становништво побунило пред долазак аустријске војске, али кад су затим Турци потиснули Аустријанце, угушише Турци тај устанак. Ускоро је после тога прошао кроз Паланку непознати Рус, који је у свом путопису назива малим селом са турским становништвом.

У 18. веку Паланка је била позната у Турском Царству са свог изврсног гвожђа и своје тврђаве, где су протеривали и затварали кривце. Дубровчанин М. Кабога сматра да у Леванту нема бољег гвожђа од самоковског и паланачког. Нишки митрополит Гаврило бејаше оптужио неког попа Мирчету, што буну народ у Нишу и околини против црквених и државних закона. По тој оптужби султан Мустафа III. (1757—1774.) нареди да се тај

поп Мирчета прогна „у тврдињу Егри Паланку“. И султан Абдул Хамид I. (1774—1789.) бејаше наредио да се у „Паланку Егридере“ пошаље у заточење неки Димитрије, који се издавао за митрополита. Ови прогнаници Димитрије и Мирчета вероватно су били противници укидања Пећске Патријаршије (1766.) и Грка Фанариота, те су их турске власти прогањале у Паланку на тужбу грчких владика. Стару тврђаву са четири куле у сред вароши видео је крајем 18. века барон Божур. Гвожђе се израђивало у паланчким самоковима и крајем 18. века Енгелов путописац, непознати Дубровчанин, забележио је: „Место Егри Паланка вуче своје врло велике приходе од израде гвожђа, које се добија из оближњих рудника, а лако се ту ради искоришћавањем изобилне воде“. Рад је био жив и у првој половини 19. века. Ами Буе видео је топioniце и самокове (*uzines de fer*) у околини Паланке. Руда је на воловским колима доношена на вигњипшта, где је у вигњама гвожђе топљено, па онда ношено у Паланку, где је било доста мајстора који су правили оружје, клинце, потковице и др. У Паланци, овећој варошици од 2—3000 становника, свуда се тада виђаху полуге сировог гвожђа. Још 1866. год. у Паланци дућани беху већином ковачнице у којима се израђиваху потковице и клинци од домаћег гвожђа, и по цео дан по варошици одјекиваше велика ларма од ковања. Рад је рударско-ковачки престао у Паланци вероватно кад и у Самокову и Кратову и на Владини, после српско-турских ратова 1876—1878. г. На крају 19. века Паланка је имала преко 4000 становника.

КУМАНОВО.

У нашим се споменицима данас широм целе наше државе познато Куманово јавља као село у 14. веку. У једној повељи краља Стевана Дечанског при-зренској епископији од 1326. год. помињу се села: *Куманово*, *Лутовица*, *Белаћевац* и *Слатина*. И данас у кумановском крају постоје села: *Слатино*, *Бељак-овци* и *Лутовица*. Крај око Куманова звао се у Средњем Веку *Жеглигово*, земља *жеглиговска*, *предео жеглиговски* или *жеглимовски*, *поље Жеглигово* 1354. год. „земља жеглиговска“ помиње се као баштина севастократора Дејана. Ту су Дејанову баштину доцније наследили Дејановићи, па се због Жеглигова Костадин Дејановић звао и *Жеглиговац*. Поред Ку-манова у жеглиговској жупи било је у 13, 14. и 15. веку и *Нагоричино*. 1300. године јавља се неки Радин *Нагоричини* из Жеглигова. 14. маја 1474. год. јавља Дубровачка Општина да се румелијски паша Сулејман Босанац са великом војском кренуо „из места званог *Нагоричино* које је удаљено од Косова три дана хода“. *Младо Нагоричино* јавља се први пут средином 15. века (1456). Због тога се оно прво *Нагоричино* зове и *Старо*, као, на пр., у *Пшињском Поменику*. И данас постоје села *Старо* и *Младо Нагоричино*. Старо име *Жегли-гово* данас се сасвим изгубило, а заборавило се за време Турака. У нашим се споменицама последњи пут јавља 1512. год., кад „Турци пленише Жегли-гово и Овче Поље“. Ами Буе је једини забележио да Турци Куманово зову *Жеглигово*, али то Буево казивање ничим се не потврђује. У једној повељи цара Константина Тиха (1258—1277.) помиње се манастир Св. Ђорђа Горга („Скоропостижног“), који је био сазидао цар Роман „на брду Вирпину према граду Скопљу, над *Серџом*“. То је, свакако, ма-

настир Св. Ђорђа у Старом Нагоричину, где протиче река Серава, која се у Скопљу улива у Вардар. Тај је манастир 1300. год. обновио краљ Милутин, као што сведочи натпис на самом храму. У тај је манастир Св. Ђорђа Нагоричког свратио краљ Стеван Дечански 1330. г. журећи да задржи Бугаре који су падирали у Србију од Ђустендила.

За време Турака Куманово се јавља тек у 17. веку. Патријарх Арсеније Чарнојевић у свом дневнику путовања (1683.) помиње „село *Младо Нагоричино*“, али Куманово не помиње. Јеротиј-Рачанин (1704) наводи у свом путопису у том крају *Крк-клисе*, што ће бити, по мишљењу Ј. Х. Васиљевића *Младо Нагоричино*. Евлија Челебија (1660.) помиње Куманово као варошицу од 600 кућа ћерамидом покривених, са чаршијом и извесним бројем дућана, са џамијом, ханом, воденицама и са виноградима и баштама. Према аустријским извештајима, 1689. г. вођа Срба Карпош бејаше се утврдио у Кривој Паланци и Куманову, па се пружао до Качаника. Карпош се бејаше чак прогласио за кнеза и *краља од Куманова (Сопанова)*, али је тај несрећни и кратковремени краљ ухваћен ускоро од Турака и у Скопљу на мосту набијен на колац. Дубровчанин М. Кабога, 1706. год. идући из Скопља у Страцин и даље прошао је кроз Куманово. Енгелсов путописац зове га „место Куманово“, Божур: „варошицом Куманово“, а Пуквиљ селом. Па ипак Куманово почетком 19. века није било безначајно село. По Пуквиљу, Куманово је тада имало на 300 кућа. Становници су и тада чували велика стада оваца, па су стоку продавали у Софију и Једрене, а вуну у Солун. Ами Буе рачуна већ у Куманову 3000 становника. Варош је тада била окружена баштама, врло добро одржаваним и вештачки наводњаваним али су јој улице биле некалдрмисане и прашњиве, а ограде од дворишта биле су од бата и сламе, што је све опомињало на село. Хан (1858.) рачуна у Куманову 650 кућа са 3500 душа (већина Срба, 350 кућа Турака; 300,

Цигана 30). Хан је приметио да Куманово осетно прирашћује. По харачким списковима 1868. год. имало је 721 кућу. Кнчов рачуна (1900) у Куманову: 14550 становника. За турског времена Куманово је било сточни трг Овчег Поља, и ради куповине стоке долазили су у Куманово трговци из Једрена и Софије.

У нашој новијој историји овом месту запала је најлепша слава и његово име неће више никад избледети из народне успомене. Пред Кумановом је осветлао образ нараштају Нове Србије XX века и ударен основ великој творевини слободне Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

ПРЕШЕВО. БУЈАНОВЦЕ.

И *Прешево* и *Бујановце* су варошице новог порекла. Бујановце се и не помиње у нашим средње-вековним споменицима, нити у турском времену. Прешево се пак помиње у 14. веку. У једној повељи Костадина Дејановића и матере му царице Јевдокије од 1381. год. помиње се *Прешево* као жупа или крај, а *Норче* као селиште. Ово Норче је вероватно данашње прешевско село *Норчин*. У 15. веку познати ћесар Угљеша, присталица деспота Стевана, зове се господарем Врања, Ингошта и Прешева. Кичов у Прешеву рачунаше 1900. год. 2000 становника

КАВАДАРЦЕ. НЕГОТИН.

И ове су варошице, *Кавадарци* или *Кавадарце* и *Вардарски Неготин*, новијег порекла. Никаквог спомена о њима немамо ни у нашим средњевековним споменицима, нити се пак спомињу у турском времену. Могуће је да су постојала, као и *Криволак*, у старо доба села под тим именима. У српским се споменицима у 14. веку, за владе Стевана Дечанског и цара Душана, помиње у Србији река и жупа Лукавица и у њој села *Брест*, *Сухогрл*, *Лесковица* и селиште *Дренук*. Река Лукавица је данас Крива Лукавица. Сва три села и данас постоје у штипском крају, а селиште Дренук је данас историјски *Дренек*, где је прослављено српско оружје 1913. год. *Криволак* или *Криволук* је вероватно постојао и у Средњем Веку, у Лукавици.

ГЊИЛАНЕ ИЛИ ГИЉАНЕ.

У 14. веку помиње се неко место *Морава*, где се 1342. год бавио краљ Душан. Хаџи Калфа (прва половина 17. века) помиње неко место *Мораву*, на 17 дана од Цариграда Јањева, Новог Брда и Качаника; а положај Качаника одређује између Скопља, Приштине, Мораве и Призрена. Изгледа да ће то бити *Гњилане*, како чак и Буче узима: Срби Гњилане зову *Морава* Међутим изгледа да се Гњилане у Средњем Веку звало *Гњивљани*, а Бучева сасвим произвољна претпоставка да је име *Гиљан*, како Гњилане Турци зову, турског порекла: Гиљан *Болхан-језерски хан* (aubeerge du lac). Монахиња Евгенија (кнегиња Милица) са синовима Стеваном и Вуком (1394—1402.) да а је пиргу Св. Василија у Св. Гори: се о Ливочу у Бинчи Морави, па је послала челника Вука, да са „старицима“ (старим честитим људима) „отешу“ (поставе) међе селу Ливочи. Један од тих „старицима“ био је и „Радивој из *Гњивљана*.“

О Гњиланима турског времена имамо поуздан спомен тек у путопису барона Божура. Божур назива Гњилане (Ghilan) великим селом, варошицом, која има само неколико група кућа. Анри Пуквиљ рачуна у њему 200—300 кућа. Кад је Пуквиљ прошао кроз Гњилане почетком 1807. г., толика је несикурност владала у граду и околини, да је становништво дрхтао само кад чује име *хајдуци*, који су убијали трговце на самом уласку у варош. Доцније као да је Гњилане нешто порасло. Буче рачуна у њему око 1500—2000 становника. Хан и Тодор П. Станковић помињу да у Гњиланима има подоста турских породица досељених из Новог Брда.

УРОШЕВАЦ.

Урошевац се за време Турака звао *Феризовић*. Пре грађења косовске жељезнице Урошевац (Феризовић) је био мало циганско село. Пруга га је учинила варошицом и трговинским центром доста великог краја. Сав извоз сировина, нарочито жита, из Призрена, Горе, Метохије, Средске за Скопље и Солун ишао је преко Урошевца, као што је тим путем ишла и страна роба из Солуна и Скопља за Призрен и поменуте крајеве косовског залеђа.

КАЧАНИК.

Под *Качаником* се за турског времена подразумевао теснац, варошица и качаничка или орханијска нахија; турски званични назив Качаника био је *Орханије*. У нашим народним песмама помиње се Стари Качаник и Клисуре Качаник: Уз Клисуре тврда Качаника, Дервен Качанечки. У оном крају има и село *Стари Качаник*. Варошица Качаник вероватно је у турском времену постала, као што јој је и турско име *Качаник* од *качак* (разбојник). Качаник је још од 16. века био легло разбојника.

Најстарији спомен Качаника (Клисура) је из 16. века. Ди Френ-Канеј (1573.) прича како је чауш Ноаљеву посланству (чији је он путописац био) обратио пажњу кад су пролазили Качаничком Клисуром да буду обазриви и да иду с оружјем у руци, јер је тај пролаз заузет разбојницима и лоповима арнаутским, који су пре мало дана били убили пет кадија са целом њиховом пратињом. У 17. веку Качаник најпре помиње Хаџи-Калфа и положај му одређује на дан хода од Скопља, између Скопља, Приштине, Мораве и Призрена. Још Хаџи-Калфа помиње да је неки Синан-паша подигао себи кућу у Качанику. Евлија Челебија много опширније описује Качаник. Тврђаву, покрај реке Лепенца, на уласку у клисуру, био је подигао Синан-паша. Она је од камена, четвероугласта и у обиму 800 корака. У тврђави има заповедник, војна посада од 150 људи, два топа и 40—50 кућа. Изван тврђаве, у вароши, су куће ћерамидом покривене, и свака има свој врт. У вароши има 1 џамија (сазидана 1593. год.), 1 бекташка текија, 1 основна школа, 1 велики хаџ, 1 хамам. У околини има винограда и вртова. Према овом опису Челебијину и ако је тачна година зидања оне џамије, Качаник је као насеље постао у 16. веку, а

тврђаву му подигао историјски Синан-паша из 16. века. Али Качаник није била каква знатна варош, јер и сам Челебија вели: „Од чаршије и трга (у Качанику) ни трага нема, јер Скопље није далеко одавде“. И тада је вредност Качаника била војна, јер је његова посада и стража осигуравала пролаз кроз клисуру и трговцима и путницима. Петар Богдановић у свом извештају од 1685. год. вели о Качанику: „У дну ове равнице (Косова), на супротној страни од Звечана, је *Качаник*, где станује једна чета од 70 људи, који су се утврдили у распалим зидовима, као у неком тору, одакле би каменицама са брдашца, које надвишава те зидове, могли сваком пролазнику препречити пут. Ови војници чувају планински теснац, који се од овог места па до Скопља, у дужини десет миља, пружа, и којим пролазе трговци.“ У таквој тврђави турска посада дочекала је 1689. год. ђенерала Пиколоминија, који је заузео Качаник „дуг осам сати према Скопљу.“ Аустријски извештаји тога времена помињу „варошицу и градић Качаник“ (Städtel und Schloss Cazanek) као лепу варошицу са градићем, с лепим зидовима и широким рововима. Ово је свакако улепшан опис Качаника. Према нашим записима, Аустријанци су оставили у Качанику посаду, коју 1690 год. Турци исекоше. После тога Качаник се ретко помиње. По једном хвалисавом натпису у самом кланцу, Турци су око средине 18. века, саградили пут кроз Качаник, али је ово била у ствари поправка старог пута. Али непроходност Качаника трајала је непрестано. Кад је 1807. год. Решид-паша очистио Качаник од разбојника, отпочео је извештај саобраћај кроз кланац. Божур помиње село Качаник око кога је видео развалине некаквог старог водовода. И Буга помиње као мало село; пут у клисуру је водио испред села и „старог сопског замка“, у коме је ајан (војвода) столовао. По Г. Јуринићу, још у средини 19. века, у тврђавици је било неколико стражара, који су путницима прегледали путне исправе и од каравана и кириџија наплаћивали извесне

дажбине. Јукић помиње у Качанику око сто убогих арнаутских кућа поред запуштене тврђаве. Хан наводи 70 арнаутских кућа и развалине некаква каравансераја. Последњих година турске владе Качаник је добио ново званично име *Орханије*. То је била незнатна варошица од 250 кућа поред распалог градића.

ЈАЊЕВО.

Јањево се већ 1303. год. помиње као католичка колонија, која од 1328. год. има свога католичког пароха. Дубровачка колонија у Јањеvu помиње се 1435. год.; те се године Дубровачка Општина пожали деспоту Ђурђу на неке Србе који дугују њеним грађанима у Јањеvu. Католички извештаји из 16. века наводе *Јањево* као једно од врло ретких места у Србији, у којима живе католици. Као да се и онда радило у околним златним и сребрним рудницима. Александар Комуловић у свом извештају помиње Јањево као место богато златом и сребром. Српски калуђери Дамњан и Павле помињу (1597.) јањевске златне мајдане. Католичка колонија била је у 16. веку врло јака: имала је преко 1000 душа и свог капелана. Сем католика у Јањеvu је било у 16., 17., па чак и пред крај 18. века, и православних, који су имали своје две цркве: Св. Михаила и Гаврила у плаканичкој махали и Св. Богородице у сопотској. Јањево је тада спадало у епархију православног новобрдског митрополита Никанора, који је столовао у близини Јањева, у Грачаници. 1548 год. охридски архиепископ Прохор дође у „богохранимое место Јањево, при всеосвештеном митрополите кир Никаноре.“ 1615. год. поп Јован „из Јањева у Косову“ хвали се да је његова паства „село все православни.“ Православни Срби у Јањеvu у 17. веку имају и своју школу. 1672. год. умре у Јањеvu „даскал“ (учитељ) Хаџи-Андрија Лава. Син Хаџи-Лаве бејаше у Аустрији архиепископ Вићентије Поповић, Хаџи-Лавић, из Јањева. Према старим католичким извештајима из 17. века, православни су у 17. веку у Јањеvu били бројно јачи од њих.

У 17. веку Јањево је било прилична варош. Околни рудници су непрестано радили и Јањевци

су већином били рудари. Као и Кратово и Ново Брдо, Јањево је има о своје господаре, кнезове, који су можда били оно што и Пелићи у Кратову. 1613. год, „при митрополиту новобрдском“ Пајсију, помиње се Марко Артофилахт, „господар богоспаснаго места Јањева“. Марин Бици (1610.) износи малу статистику Јањева свога времена: 120 католичких, 200 православних и 180 муслиманских кућа. У околним се рудницама сребро изобилно копало. О Јањевцима Халил-Кафа вели да су махом рудари. У јањевским се рудницама радило и у другој половини 17. века. Стеван Гаспари вели у свом извештају (1671.), да Јањево изобилује сребрним рудницама, и да је султан имао своју половину од добијеног сребра. Тада су католици у Јањеvu имали своју цркву Св. Николе. Дубровчанин Матија Гундулић (1674. год.) назива Јањево веома насељеним местом, у коме су православни у већем броју, а има и католика (Латина). Аустријски извештаји од 1689. и 1690. год. помињу Јањево и његове сребрне руднике. По српски народ страшне и судбоносне године 1689. и 1690. Јањево је преживело са мање штете, изгледа, него друга места (на пр. као Трепча и Ново Брдо), јер се и до данас одржало. Ами Буе назива га ипак селом. Јукић рачуна у Јањеvu до 2000 становника, који су већином католици, а Хан 1720. Јукић бележи о Јањевцима да су добре кујунџије и пушкар и да своје рукотворине разносе по околним турским покрајинама, а Хан је приметио већ 1858. год. да страни фабрикати потиску јујањевске израђевине и да ће због тога пропасти та старинска метална индустрија у Јањеvu. Мартин Ђурђевић (1869.) рачуна у Јањеvu 250 католичких и 30 муслиманских кућа. На католичкој цркви у Јањеvu звонила су три звона. И Ђурђевић помиње да су Јањевци већином кујунџије и да лети своје израђевине продају на вашарима по Бугарској, Македонији, Србији, Босни, Румунији и другим земљама. По пропасти Новог Брда вероватно се један део Новобрђана населио у Јањеvu, а

као да су се православни у новије време иселили из Јањева и растурили, те је тако сада Јањево католичка оаза на Косову. Јањевци себе зову *латинима*, а тако их и други зову. И до данас су донекле одржали своју стару металуршку индустрију. Сви се баве готово искључиво ливењем туча и месинга, од чега зими израђују: прстење, гривне, ђинђуве, луле, чираке, аванс, воденице за кафу, кашичице, кандила, жишке, крстове и др. У Србији су их звали *прстенџијама*. За турског времена своју ситну робу разносили су по Србији, Бугарској и Румунији, а раније су ишли и до Битоља, Јањине, Солуна, Среза и Једрена. Обично су своју жуту робу продавали на дрвеним из озима и простиркама по земљи, по ва-шарима, или пазарних дана на мостовима већих вароши.

НОВО БРДО.

Ново Брдо било је у 14. и 15. веку (1350—1450.) највећа и најславнија варош у целој унутрашњости Балканског Полуострва; било је познато целој Европи. Један га географ 15 века зове главним градом Србије. Због великог богатства и славе, Турци су га звали *Мајком свију* (српских) *градова*. Дубровчани су га називали великим и славним тргом. Важност, и ако јако смањену, Ново Брдо одржало је и до пред крај 17. века. То, некад веома славно место, пред крај 19. века имало је само пет и то арнаутских кућа; српских кућа није више било. Свуда се видела беда и развалине. Данас је Ново Брдо слободно. Ако се обнови стара рударска радња, која је толико славе доносила Новоме Брду, поуздано ће нови рудари и нови грађани Новог Брда подизати нову варош на још видљивим темељима станова и зграда својих претходника. Читава се књига може написати о прошлости овог славног места.

Већ 1325 год Ново Брдо се јавља као трг који посећују Дубровчани и закупљују његову царину. Својим писмом од те године краљ Стеван Дечански извештава Дубровачку Општину да му је њен грађанин Паскоје Гучетић исплатио закуп новобрдског трга. Нарочито се много Дубровчани помињу од 1379—1450. год. Тада се у Новоме Брду налажаше главна дубровачка колонија преко које је Дубровачка Општина издавала заповести за остале оближње дубровачке колоније. У почетку 15. века у Новом Брду становаху чланови готово свију племићких дубровачких породица и то делом као велики трговци а делом као сопственици рудника. Чак је, изгледа, било забаштињених Дубровчана у Новом Брду.

У Новом Брду дубровачка колонија има свога консула и судије. Поред Дубровчана у Новом Брду

бејашу настањени и италијански трговци, нарочито Млечани. Трговинске се везе Новог Брда пружаху на Исток до Софије, Једрена, Цариграда, Солуна и Сереза, а на запад до Италије. Због тих трговинских веза Ново Брдо је било у 15. веку место, где су се могле најбоље и најбрже добити вести о догађајима на Балканском Полуострву. У подграђу Новог Брда, где беше mercatum или burgus, било је много и домаће властеле. По дубровачким летописима из Новог Брда је пореклом била дубровачка породица Касица. Покаткад се у Новом Брду бавио цар Душан, а нарочито је кнегињи Милици и њеном сину Стевану Лазаревићу Ново Брдо било у вољи. Кнегиња Милица се звала „кнегињом од Новог Брда“ (domina Eugenia comitissa Nouaberde), а њен син кнез Стеван „господар Новог Брда.“ Ново Брдо са оближњим градињима *Призренцем* и *Прилепцем*, било је баштина кнеза Лазара и његових наследника.

Велику славу и огромно богатство Новоме Брду доносили су његови златни и сребрни рудници, о којима се у иностранству причаху баснословне ствари. Нашим владаоцима, својим господарима, Ново Брдо доносило је велике приходе, а нарочито је деспота Ђурђа обогатило. Деспот Стеван Лазаревић пише 1405. год.: Пошто не жели да Хилендар буде „*лишен новобрдског обиља, које му (десиопу) по божанственој наредби земља богато на дар доноси*“, то је наредио да се из Новог Брда даје Хилендару годишње по 100 литара сребра. Грк Криговул (средином 15. века) вели да у околини Новог Брда има толико сребра и злата, да се, ако се земља само заоре, злато и сребро изорава. Константин Филозоф, биограф и савременик деспота Стевана, и неки српски летописци Ново Брдо не зову друкчије него „град сребрни, у истину и златни.“ Један га наш летописац зове Сребрним Градом, а тако га, на свом језику, зваху и турски историчари (Ђумиш-Хисар — Сребрни Град). Француз Бертрандон де ла Брокијер (1433.) тврди да деспоту

Ђурђу Ново Брдо доноси годишње чистог прихода 200 000 дуката, а Јован Капистран пише папи Каликсту 21. јуна 1455.: „Турски цар Мухамед заузео најачи рашки (српски) град по имену Ново Брдо, где се налазе златни и сребрни рудници, који доношаху своме господару (деспоту Ђурђу), као што се прича, годишње 120000 дуката. Из новобрдских рудника добијало се нарочито такозвано „*гламско сребро*“, сребро помешано са златом. Од новобрдскога сребра наши су владоци појединим манастирима давали извесне количине као сталне годишње поклоне: кнез Лазар Раваници и манастиру Дренчи, деспот Стевану Хилендару и лаври Св. Атанасија у Св. Гори, а деспот Ђурађ и свеготорском манастиру Есфигмену. У Новом Брду кнез је Лазар ковао своје сребрне новце, који носе натпис: „*Novomonte moneta argentea*.“ У 15. веку Ново Брдо, подграђе, изгледа да је било организовано као нека градска општина, јер се помиње „закон града Новог Брда“ (1439.)

Главни рудари у новобрдским рудницима били су *Саси* (Немци), који су ту имали највећу своју колонију на Балканском Полуострву, те се Ново Брдо у споменицима зове и „сашко место“ (1431.) У новобрдским рудницима су радили њихови „*валтурси*“ (рудници), а на тргу трговали *пургари* (грађани). Саси су у Новом Брду имали и велику цркву Св. Николе, која се у нашим споменицима зове „*шашка црква*“. Колико су новобрдски Саси били на гласу као рудари види се по томе што су их у 14. и 15. веку позивали преко Дубровника на рад у Италију. Феликс Петанчић (1481.—1512) не зове Ново Брдо друкчијеног немачком насеобином.

Ново Брдо било је у 15. веку познато као најача тврђава у Србији. О новобрдску тврђаву и обличња два градића, *Призренац* и *Прилепац*, силне су се турске војске разбијале. Од Турака се браћаху понајвише грађани новобрдски и колониите Дубровчани. Турски напади на Ново Брдо почињу у почетку 15. века. 1413. султан Муса, дошавши зими

из Софије преко Чемерника и Врања, опседе Ново Брдо, али се град одбрани поглавито јунаштвом насељених Дубровчана. 1427. Ново Брдо и Призренац опсађиваше султан Мурат; и тада у одбрани града помагаху Дубровчани. При првом паду Србије 1439. год. Ново Брдо се најдуже дожало, пуне две године; оно је капитулирало тек 21. јуна 1441. У овој јуначкој одбрани Новог Брда опет су учествовали Дубровчани, који се тамо затекоше. За време турске опсаде Новог Брда, Дубровачка је Општина најпре опоменула своје трговце у Новом Брду да се чувају, па је затим молила султана Мурата II. да опрости дубровачким трговцима, ако би они, нагнати силом самих прилика, учествовали у одбрани Новог Брда и других опседнутих градова. У то исто време Дубровачка Општина препоручује браниоцу Смедерева Гргуру Ђурђевићу и деспоту Ђурђу своје трговце у Новом Брду, и деспот у новембру 1440. год. из приморја препоручује их доиста својим војводама у Новом Брду. И под турском владом (1441.—1444.) у Новом Брду остадоше и даље Дубровчани, али град Ново Брдо још тада поче опадати и не могаше се више споравити. 1443. год. новобрдски Дубровчани узеше под заштит неке турске царине и на своју руку послаше султану своје посланике, али их за све те њихове поступке укори Република. Пред крај турске владе, 1444. год., по нашим летописима, Ново Брдо пострада, јер га Турци „поробише“ и „посекоше“, а и пожар бешњаше те године. Када је султан Мухамед II. 1453. г. освајао Цариград, он је из Новог Брда добио новобрдске рударе, да му помогну освојење Цариграда копањем минских ходника и поткопавањем зидова и кула. По други пут Турци освојише Ново Брдо са Призренцем 1. јуна 1455. год, када га је султан Мухамед II., после четрдесетодневног бомбардовања из великих топова, приморао на предају. Пад Новог Брда изазвао је јак утисак у Италији и Угарској, јер се Ново Брдо сматраше као једна од тврђава Хришћанства. Ново Брдо се било предало на веру.

Било је утврђено да се нико не дира, да свако може остати где је; али султан, по саопштењу Михаила Константиновића, једног од бранилаца Новог Брда и турског заробљеника, није одржао задату реч. Он посече одличне грађане, 320 момака и 700 девојака раздаде својим људима као робље, а многе младиће, међу којима је био и сам Константиновић, узеше за своје јаничаре. Богату варош новобрдску Турци тада опљачкаше; у тврђави поставише диздара, у подграђу бега и кадију. Уз то Турци утврдише ту и једну своју колонију. 1466. год. Турци претворише у џамију сашку цркву Св. Николе. Саси су се после тога вероватно разишли. 1467. год. пресељаваху Новобрђане у Цариград, који су освајачи хтели да оживе насилним насељавањем становништва из словенских и грчких земаља. Идуће, 1468. год. беснео је помор у заосталом становништву Новог Брда. Дубровчани се још после другог пада Новог Брда беху ј-дан по један иселили одатле. При свем том, у том најтежем времену по Ново Брдо, рударство новобрдско није сасвим пропало. Још у 15. веку радило се прилично. По једном запису, 1479. год. султан Мухамед II, погуби Јању „*господара новобрдског*“, четири његова сина и дванаест унука. Љуто је нешто био погрешно стари Јања, који је у Новом Брду био свакако што после једног века кнез Димитрије Пепић у Кратову: феудални кнез и господар рудника. Међутим то новобрдско господарство није било престало ни после страшне погибије господара Јање и његова порода. 1602. год. помиње се неки Михаило Комнен Црнојевић као „господар и кнез новобрдски.“ Наш летописац забележио је под годином 1490. да је снег „побио рупнике (рударе) у Запланињу“, а под 1504. да се запалио „цех (рудник) запланињски“ и поморио рупнике. *Запланина* се и данас зове један део Копаоника, на коме се тада радило, па је вероватно да су и око Новог Брда тада радили рудници.

Нешто је живнуо рударски рад око Новог Брда у 16. веку, али то никако не бејаше Ново Брдо старе славе. Бенедикт Курипешки путовао је 1530.

године од Вучитрна у Приштину, покрај Новог Брда, у Врање, и даље у Сурдулицу, па преко Чемерника у село Стрезимировце. О том крају наше отаџбине бележи Курипешки: „Земља даје врло много сребра, тако да турски цар све своје новце кује од сребра, које добија из српске земље“. Ова Курипешкијева беленика може се односити само на новобрдски крај, јер се на том делу Курипешкијева пута нигде не спомињу сребрни рудници сем новобрдских. Католички извештаји 16. века узимају да се Ново Брдо налази у средини Србије; место је било познато са својих сребрних рудника и тврђаве; католика је било 600, већином су били златари, а имали су две цркве и капелана. Тада је у Новом Брду било и православних, јер се помиње 1571. и њихова црква Св. Стевана. Пре тога, 1535—1551. год. грачанички или шипљански митрополит Никанор зове се и *новобрдски*. Никанорова архиепископија обухватала је Ново Брдо, Јањево, Приштину, Вучитрн, Трепчу, Бела пцу. С олица је митрополијата била „велика црква лавра митрополија Грачаница“, где је, по Никаноровој заповести, 1539. год. калуђер Димитрије штампао део осмогласника У 17. веку помиње се новобрдски митрополит „жир-Пајсије“. У царским бератима неким митрополитима из 18. и 19. века Ново се Брдо непрестано помиње као место њихове епархије, као што се и у једном поменику помињу новобрдски архијереји. При крају 16. века имамо занимљив извештај о Новом Брду од православних калуђера Дамњана и Павла. Они 1597. год. подносе молбу папи Климентију VIII. у име народа и главара српских, да им се помогне војском да се ослободе од Турака. У својој представи они vele: „Преко Сеница је Рас и Нови Пазар, и ту имају многи мајдани где се сребро вади. Ниже Новог Пазара јест Ирцр (Ибар?) жуна, и ту су мајдани мнози. Преко Ибра јест Топлица и ту су мајдани мнози. Преко Новог Пазара јест Косово и *Ново Брдо* и Трепча и Јањево, и ту су мнози мајдани и злата“. Они предлажу да се узме та земља, „куда су мајдани, и када би, ако Бог да,

имали мајдане, за војску би било пенези (новаца) доста“.

И у 17. веку радило се у новобрдским рудницима, све до пред крај тога века. Сребро је топљено и продавано на месту. Султан је и у Новом Брду ковао своје сребрне новце. Рудници су давани под закуп. У тврђави је била посада, а у подграђу варошица од 200 кућа. Поред Срба и Турака јављају се у 17. веку у Новом Брду и Јевреји. О свему овоме имамо прилично спомена и потврда. Маонин Бици у свом извештају наводи да султан узима половину од добијеног сребра из новобрдских рудника, а друга половина иде онима који копају руду. У Подграђу Новог Брда било је тада 40 католичких, 60 православних и 100 турских и јеврејских кућа. Нека православна црква била је преобраћена у џамију, а католици су имали две цркве, једну у подграђу, а на пола миље даље од ње другу већу. Католички свештеник помиње се у Новом Брду и 1634. год. Католички извештаји из 17. века рачунају Ново Брдо стално као место у Србији. Барски и призренски архиепископ када обилажаху „Србију“, увек свраћаху и у Ново Брдо. У средини 17. века католици Новобрђани беху малобројни, па чак бише невољно увучени у један католички архиепископски скандал. Света Конгрегација у Риму 11. јула 1650. постави за призренског бискупа Ћипровчанина Франческа Сојмировића; али и охридски архиепископ Андрија Богдан жељаше бити призренским бискупом, па шта више с том намером он и дође у Призрен. На тај начин призренска католичка бискупија доби у исто време два бискупа. Свађа се протегла до 1653. год. На то се Светој Конгрегацији 28. јан. 1653. жале „синови католици српске земље“ *Новобрђани*: Франо Метон, Себа Ђиновић, Себа Кукумагић, Иван Дејановић, и моле да им даду једног од она два бискупа, да се и даље не би развијао црквени скандал: „И сада“, веле наши честити Новобрђани у своме писму, „обадва хоће да су наши старјешине и пастири ово мало редовника и карстијана ради“.

Да се у 17. веку у новобрдским рудницима доста

живо радило најбољи су нам сведоци турски географи Хаџи-Калфа и Евлија Челебија. Ново Брдо спадало је у приштински санџак. У Скопљу је била онда главна рударска инспекција, чији су чиновници, надзорници рудника (емини) били у Новом Брду и у Приштини. Сребрни новобрдски рудници давани су под закуп. У другој половини 17. века новобрдски диздар (заповедник тврђаве) држао је за 100 товара сребра један сребрни рудник са три окна. У рудницима су радили и сребро копали осуђеници. Сребро је топљено и продавано на месту За владе султана Мурата IV. (1623—1640) у Новом Брду је кован турски сребрн новац, на коме је Ново Брдо означавано као место где је кован. Али та новобрдска ковница је већ 1611. год. затворена.

Ново Брдо, негдашња „мајка свију градова“, бејаше у другој половини 17. века мало и незнатно место. 1651. год. бејаше католичка општина спала на 18 домова са 70 душа. Обадве католичке цркве, и она у подграђу и она даље од града, беху сасвим опале, сијомашни католици не могаху их оправити, те им је свештеник држао мису у једној од њихових кућа. 1685. године у тврђави је било свега 10 кућа, а сама је тврђава толико била оронула, са кућама без врата и прозора, да је јаничарска посада од 40 људи становала у подграђу, у коме бејаше свега 150 хришћанских и муслиманских домова. Та је јаничарска посада у турско-аустријском рату 1689. год. сачекала и наступање ђенерала Николоминија, који зазе Ново Брдо и постави своју посаду; али идуће, 1690. године, Турци повратише Ново Брдо, а затечене Аустријанце исекоше. После овога Ново Брдо је као рударско средиште сасвим пропало, као и сва рударска места око њега. У 18. веку не помињу се новобрдски рудници ни рад какав у њима, али се ипак помиње Ново Брдо као место. 1750. год. фрушкогорском манастиру Јаску подиже чесму о свом трошку Младен Николић, „от Новог Брда от турскија страни“. 1756. год. помиње се неки поп Стеван од Новог Брда. Негде у другој половини 18. века посетио је Ново Брдо призренски митрополит Јев-

севије. У берату султана Мустафе III. (1757—1774.) о укидању Пећке Патријаршије (1766.) помиње се „град“ Ново Брдо, као и у једном ферману султана Селима III. (1789—1807.), а 1798. год. наводи се *каза новобрдска*.

Ново Брдо као насеље, и то као жалостан остатак некад чувеног и славног Новог Брда, одржавало се кроз цео 19. век, па се одржало и до данас. У времену Бусва путовања у распалој тврђави још је столовао дремљиви ајан (војвода), а у подграђу је било стотину све самих арнаутских кућа и три-четири џамије. Већ после двадесет година подграђе се новобрдско необично смањило, јер се већина становника из Новог Брда иселила у Приштину и Гњиване. Мајор Зах, пратилац консула Хана, нашао је у Новом Брду 1838. год. трошну тврђаву и у подграђу 15 муслиманских и једну хришћанску кућу. Зграде су биле дебелих зидова, јер је за њих узиман камен из распале тврђаве. Иван Јастребов 1873. год. нађе око тврђаве 30 муслиманских кућа. Унутра у разваљеном граду још стајаху „велике бомбе од камена“, које се некада употребљавашу за одбрану. Градска су платна била још здрава, а на источном зиду виђаше се високо узидан крст од црвеног мермера. У близини села распознаваху се зидине велике недовршене цркве: као да су је скоро мајстори напустили испред навале Турака. У околини се лепо распознаваху „рупе“, из којих се некада вадило сребро. Град је јаче оштећен око 1692. год., када су Турци из градских зидова чупали тесано камење за приштинску касарну. Данас око града виде се безбројни темељи од кућа, темељ до темеља, изгледа без правилних улица, и на тим темељима подигнуто је неколико бедних и сиромашних кућа. Још се познају трагови од путова који су везивали Ново Брдо са Приштином, Врањем и другим местима, затим путови који су везивали поједине руднике. Кад ли ће доћи нови пионери обновљене српске културе, да подигну на осталим темељима своје станове, те да после два и по века оживе једну стару и славну индустрију?

НАПОМЕНА.

Како би за највећи део читалаца Задругиних научни апарат употребљених извора и литературе отежавао употребу ове књиге, то је уредништво изоставило све те белешке, чија је добра половина, у осталом, већ позната из других радова самога писца.

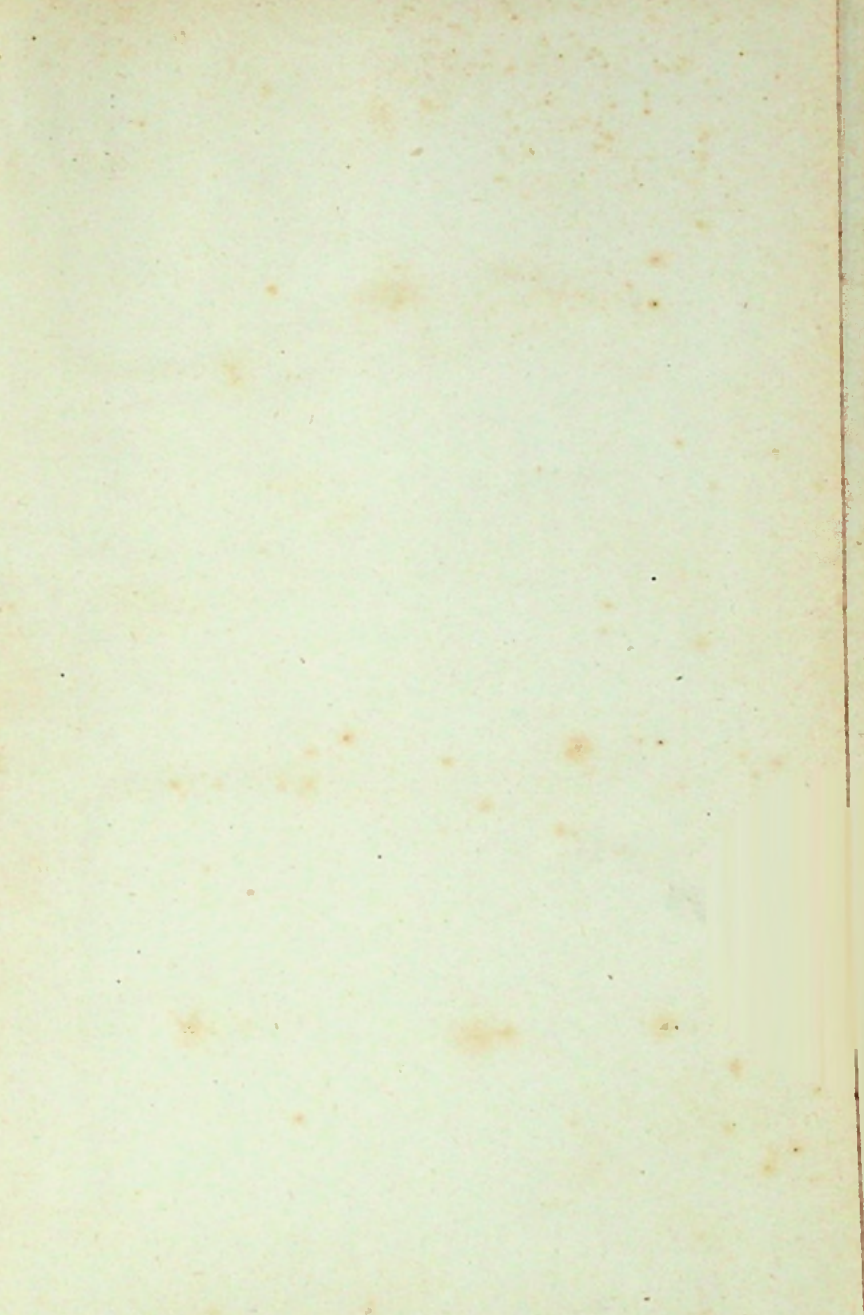
САДРЖАЈ:

	Страна		Страна
Предговор	V	24. Митровица	58
Посвета	XIII	25. Неготин	125
1. Бања	73	26. Нова Варош	72
2. Берање	76	27. Нови Пазар	26
3. Бијело Поље	74	28. Ново Брдо	134
4. Битољ	7	29. Охрид	41
5. Бујановце	124	30. Пек	80
6. Велес	101	31. Плав	78
7. Вучитрн	55	32. Плевље	70
8. Ѓвиплане	126	33. Преспа	96
9. Гостивар	92	34. Прешево	124
10. Гусиње	78	35. Прибој	73
11. Дебар	85	36. Призрен	1
12. Дојран	100	37. Пријеполје	66
13. Ђаковица	83	38. Прилеп	34
14. Ђевђелија	98	39. Приштина	49
15. Јањево	131	40. Радовишта	109
16. Кавадарце	125	41. Ресен	96
17. Качаник	128	42. Рожај	77
18. Кичево	93	43. Сјеница	64
19. Кочане	110	44. Скопље	12
20. Кратово	111	45. Струга	87
21. Крива Паланка	118	46. Тетово	90
22. Крушево	94	47. Урошевац	127
23. Куманово	121	48. Штип	105

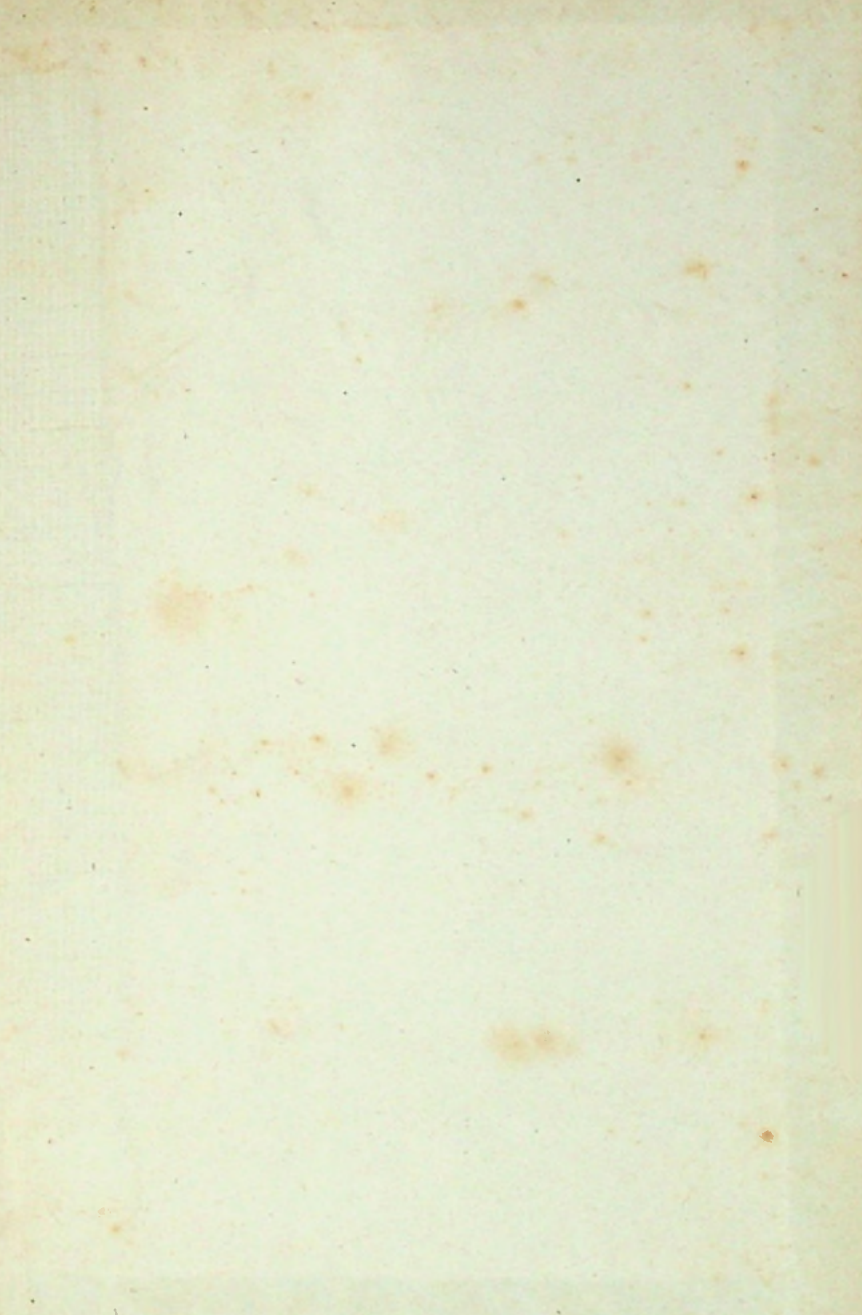

НАШИ НОВИ ГРАДОВИ НА ЈУГУ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОСТЕ ДОНАНОВИЋ"

ПО 930.85
КОСТИЋ К. Н.
Наши нови .

ЛЕКОВИЋ

000012809

COBISS 6